

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 71
(18191)

2012 чылдың
июнь 28,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

ТР-нің Чазак Даргазының ажил-албаны

«АЛДЫН АНЫЯКТАР» — ТЫВАНЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИ

Июнь 26-да ТР-нің Чазаның Бажыңга ТР-нің баштыгы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол биле республиканың школаларын алдын медаль-биле өөренип дооскан уругларның аразыңга байырлыг ужуражылга болуп эрткен. Аңаа ТР-нің эртем болгаш өөредилге сайыды К.А.Бичелдей, кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды А.П.Дамба-Хуурак, доозукчуларның ада-иелери, башкылары база киришкен.

Россия Федерациязының база Чазак Республиканың ыдык ырлары-биле байырлыг хемчегни ажит-кан. Дараазыңда Тываның Башкылы сөс ап чүве чугаалаан:

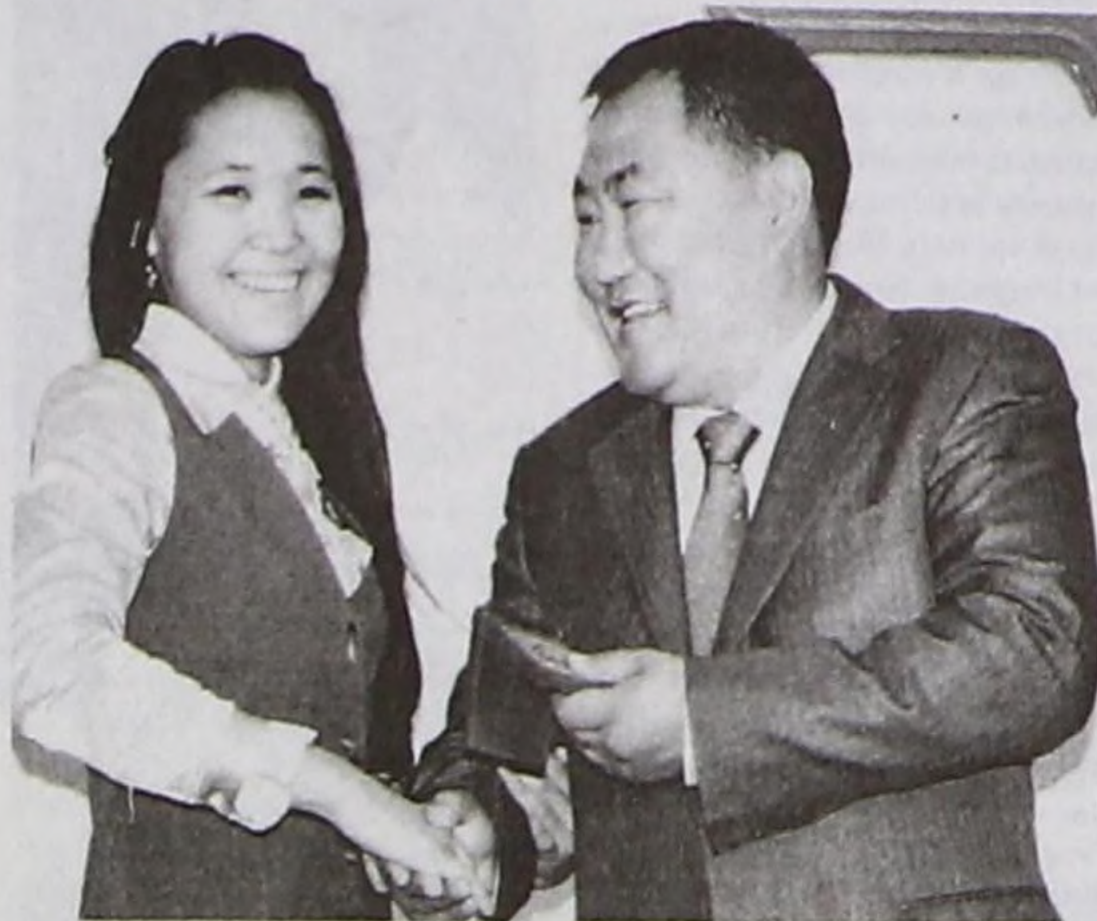
— Хүндүлүг уруглар, ада-ие база башкылар! Республиканың салым-чаянныг уругларын бо алга хүлээп, оларга ниити билиг-иниң өөредилге черлерин чайып-алмак чедишкinnerлиг доосканын Чыгыш Тыва Республиканың Чазаның мурнундан байыр чедирип, уруглар четтиргенивисти илередип турар бис. Мында олурар уруглар-ыс карак кызыл, чаныш-сыныш, кежээ чоруу-биле школаны алдын медальдыг доозар аргалыг алган. Ынчангаш силерге база ап байыр чедирип тур мен.

2012 чылда алдын медаль-биле дооскан уругларның саны 28. Ооң иштинден 14 алдын медалистер Кызыл хоорайның, 4 Ак-Довурак хоорайның, 1 — Чаа-Хем кожуунун, 1 — Кызыл-Хем кожуунун, 1 — Өвүр кожуунун, 1 — Бий-Хем кожуунун, 2 — Таңды кожуунун, 2 — Улуг-Хем кожуунун, 1 — Барыш-Хемчик кожуунун, 1 — ТР-нің аграрлыг чейиниң ниити билиг-иниң өөредилге черлеринден болган. Мөңгүн медалистерниң саны — 83. Алдын медалиштер мөңгүн медалистерниң эртен чылга бодаарга, көвү-эн. Бодум база школаны алдын медаль-биле дооскан болгаш деп-өйлөп оомну уштуп алгаш, оуп суйбап көргүлээр кижилер мен.

Ооң артында кайы хире улуг күш-ажыл, кызымаккай чорук барын дыка эки билер мен. Силерниң өөредилге чедишкinnerнери республика канчаар-даа аажок үнелеп, чоргаарланып турар деп чүүлдү бөгүңгү ужуражылга бадыткап болур.

Уругларның башкыларыңга аңгы өөрүп четтиргенивисти база илередип тур бис. Башкы бүрүзүнүн шыдамыккай ажылы, уругларга ынакшылы, бедик мергежилниң ачызы-биле алдын медальдарны уругларыңыс холга туткан. Ол ышкаш ада-иелерге, доозукчулар-ның чоок кижилеринге черге чедир мөгейдивис. Силерниң уругларыңарның мөзү-бүдүжүн хевирлээр-инге, эртем-билигже чүткүлүн деткиринге үлүг-хуунар улуг. Ол дээш четтирдивис.

Хүндүлүг доозукчулар! Тыва Республика инвестициялар талазы-биле сонурганчыг девискээр деп билер силер, ооң аңгыда ол — РФ-тин тургузуунда эн-не аныяк регионнарның бирээзи. Ынчангаш төрөөн черивиске автоорук четки-лери, авиация, демир-орук адыр-ларын сайзырадыры чугула. Тыва-ны янзы-бүрү казымал байлактын шкатулказы дижири ханы уткалыг. Ынчалза-даа медаль чангыс тала-лыг эвес деп чүүлдү утпаңар. Бир талазыңда казымал байлактын тывыштары регионнуң сайзыра-лыңа улуг ужу-дузалыг, ийи тала-зыңда төрөөн бойдузувусту када-галап, хора чедирбези кады ажил-

Тываның Башкыы Ш.Кара-оолдун холундан Аграр лицей-иниң доозукчусу Айда-Сай Чылым алдын медальды ап тур.

дажылганың кол сөрүлгөзү болу-ру чугаажок. Амгы үеде респу-бликага архитектура болгаш тудуг, энергетика, транспорт, геологияга хамаарышкан бедик мергежилди кадрлар херек. Ынчалза-даа келир үеде кандыг мергежилди шилип база ону шингээди алыры — кижилер бүрүзүнүн күзели, туружу-дур. Кол-ла чүүл — шилип алган мергежилге шынчы, ынак болуру. Аңаа-ла дээди өөредилге черин доосканың дугайында дипломну холга алыр эвес, а ажил-чору-дугаңарга ыяп-ла профессионалдар болуп ужурулгү силер. Эртем-билигже чүткүлдүг уруглар чамдыкта боттарының кадыкшы-лын бодавай, эмин эрттир өөре-дилгеже сагыш сала бээрин билип, кижиниң кадыыңдан артык үнелиг эртин чок деп чүвени сагын-дырып, боттарыңарга камныг болуруңарны диледим.

Эргим доозукчулар! Силерни Тыва Республиканың «алдын аныяктары» дээр болза, частырыг болбас. Эртем-билиг чедип алгаш,

төрөөн Тываңарже эл келгеш, оон сайзыралыңа, хөгжүлдөзүңге канчаар-даа аажок улуг үлүг-хууну кириштирер деп бүзүрөп, чет-тикпейн манаар бис. Башкыла-рыңарның, чоок кижилериниң база республиканың силерге бү-зүрелин шынзыдарын кызыдыңар. Шуптуңарга чедишкinnerни, аас-кежикти, омак-сергек болуру-ңарны күзедивис — деп, Шолбан Валерьевич чугаалаан.

Доозукчуларның мурнундан Бий-Хем кожуунунуң Хадың суурдан Надежда Чаш-оол база Кызыл хоорайдан Александр Тяпков ада-иелерге, башкыларга, Тыва Республиканың Чазаның өөрүп четтиргенин илередип, каш чыл болгаш төрөөн Тывазыңче бедик мергежилдиг специалистер болуп чедип келирин аазааннар.

Ужуражылганың түңнелинде Тываның Башкыы Шолбан Кара-оол биле медалистер тураскаалга чурукка тырттыргаш, ТР-нің Чазаның Бажыңда залдарны кезип экскурсиялаан.

Карактарда өөрүшкүнүң чаш-тары бүлгөңнөөн ада-ие, башкы-лар, уруглар бот-боттарыңа ба-йыр чедирип, куспактажып, чурук-ка тырттыржып, үр-ле чарылбайн турдулар.

Лада Хертек, Кызылдың № 5 гимназияның алдын медаль-биле дооскан Арина Хертектин авазы:

— Арина болза, өг-бүлөвисте ийи дугаар ийис уругларымның бирээзи кижилер. Улуг ийис угбалары база школаны медаль-биле доос-каш, Санкт-Петербургтуң поляр академиязын кызыл дипломнар-биле дооскаш, ажилдап эгелээ. Арианың эки оглум школаны «4», «5» демдектерге дооскан. Ынчан-гаш Арианың өөредилгеге салым-чаяны салгал дамчып келген дээр болза, частырыг чок. Келир үеде ачазының изин изеп, юрист мергежилди чедип алыр күзөлдүм.

Салгал Монгуш, Шагаан-Арыг №1 школазының алдын медаль-биле доозукчузу:

— 11 чылдың дургузунда кызы-маккай өөренигим түңнелинде, төрөөн школаны алдын медаль-биле доозар аас-кежиктиг болга-нымга дыка өөрүп тур мен. Шко-лага алгебра, геометрия, инфор-матика, физика, химия, биология кичээлдерин сонургап, оларны ханы шингээди алган мен. Ын-чангаш Кемерово хоорайның эмчи академиязыңче өөренип кирер деп бодап турар мен. Сөөлгү үеде чурттагыч чон аразыңда хан-дамыр-чүрек аарыглары-биле аараан кижилерниң саны көвүдөп турар. Ону барымдаалааш, чүрек эмчизи болуп күзелим улуг. Эмчи мергежилин чедип алгаш, ыяп-ла Тывама ажилдаар мен.

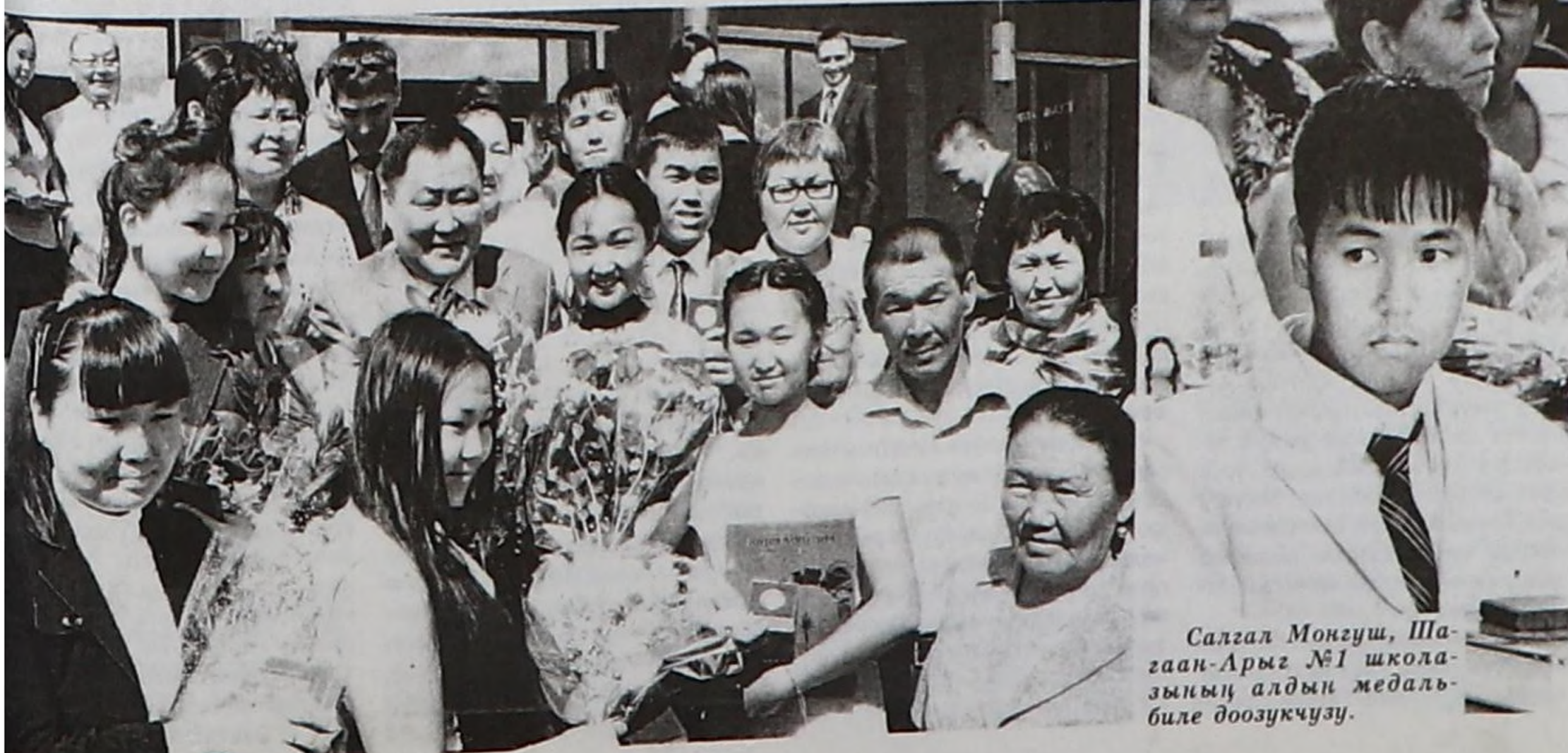
Светлана Кыргыс, Ак-Довурак № 4 школазының алдын медаль-биле дооскан Чимис Конганың класс башкысы:

— Тыва Республиканың Чазаның Даргазының холундан алдын медальды алыр аас-кежиктиг ба-йырлалда келген улус-тур бис. Чи-мис бичизинден тура өөредилгеге салым-чаянныг, салган сорул-газын ыяп-ла чедип алыр, быжыг туруштуг кижилер. Алдын медальды алганы ону дорт бадыткап турар. Ынчангаш ол дээш Чимистин чоок кижилери-биле кады аажок чор-гаарланып, амырал тур бис. Өөре-никчим Чимиске улуг чурттал-газының дараазыңда үе-чадазы болуп студент амыдыралыңа аас-кежикти, өөредилгезинге чедиш-кinnerни, келир үеде шыырак специалист болуп, Тывазыңче эл келирин күзөлдүм.

Автордан: бо чалыы, чараш, угаанныг оолдар, кыстарның мур-нунда солун, бот-тускайлан, янзы-бүрү болушкуннар-биле бай амы-дырал-чуртталга манап турар. Кандыг-даа үеде бот-боттарын детки-жерин, харысалгалыг өөренирин, келир үеде мергежилге езулуг бердинген ажилдакчылар болуп ужурулгү бис деп чүүлдү утпазын күзөп, оларның улуг амыдыралче оруу ак болзун деп йөрөздүм.

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттыр-ган чуруктары.

Салгал Монгуш, Ша-гаан-Арыг №1 шко-лазының алдын медаль-биле доозукчузу.

АНЫЯКТАРНЫ ДЕТКИРИ-БИЛЕ...

Июнь 26-да Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый ямызы мал ажылы-биле ажил-амыдыралын холбап, ооң-биле шыңгы "туттунчупкан" аныяктарга ажил-агыйжы узун орукче айттарынын бүдүүзүндө арга-сүмени бээри-биле чыгган.

Көдээ ажыл-агыйның мал ажил-агыйн улам сайырадыр сорулга-биле республиканың Чазза база көдээ ажыл-агый тускай сорулгалыг программаларны боттандырып, улуг деткимчени көргүзүп турарын демдеглээр апаар. Бо удаада "2012-2014 чылдарда мал малдаар база тараачын-фермер өг-бүлө ажил-агыйларын хөгжүдери" база "2012-2014 чылдарда эгелеп чоруур фермерлерни деткири" программаларны боттанышы-биле күрүне деткимчезин алырынга кордакчыларның ортузунга эрткен конкурстун түңнелдери-биле тодараттыгган тилекчилер чыгып келген.

Конкурстун негелдези езугаар мал ажылында бодунуң үлүг-хуузу кириштирип, эге быжыг базымнары кылган аныяктар

Барыын-Хемчиктен аныяк фермер Чаян Монгуш.

киржири көрдүнгөн турган. Ол-ла негелделерниң база бир кол көргүзүүнүгө — сайгарлыкчы чорукта киржилгезин база үндүрүп болгаш чылдалдарда өре чогуу барымдаага алыр. Конкурса киришкен 37 кордакчының алдызы ооң мурнунда сайгарлыкчылап турганындан сандан үнгөн. А арткан киржикчилерниң аразындан тараачын-фермер угланышкынның 4 ажыл-агый база эгелеп чоруур 9 фермер күрүнеден эгидилге чок деткимчени алыр кылдыр тилелгени чедип алганы оларга эки эгелээшкен.

Ажил-агыйларның база фермерлерниң бизнес планнарынга даянган, оларның төнчү ажил-чорудулгазын өөренип, республиканың мал ажил-агыйның хөгжүлдезинге кириштирер үлүүн база санап көргөни чугаажок. Чижээлээрге, ажил-агыйлар боттарының ажил-агыйжы угланышкынынга күрүне деткимчезин ап, мал-маганны садып алырда боттарындан акша-хөреңгиниң 10 хуузу кириштирери албан дээр-ки керээлдерде көрдүнгөн. А "Россельхозбанк" 30 хире хуузуна чээлини бээр болза, күрүне чаргыдалдарының 60 хуузуна грант акшазын тыпсыр. Ону бо чижектен көрүп болур.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаанадан Эльвира Сат— өг-бүлө фермазының удуртукчузу. Ооң ада-иези 2002 чылдан бээр мал ажылында кирген. Ачазы Дмитрий Конгаевич биле авазы Роза Мөнгүлековна Монгуштар хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, тыва

кижиниң кол ижи мал-биле иженип кирипкен. Эң эгезинде тараа культураларын тарып эгелээш, оон хоомай эвес дүжүттү ап, артык-шылдыын мал-биле солчуп, садыг-лажылганы эгелээнинден ажил-иш эгелээн. Эң баштай 3 баш аът, 1 баш саар инек, 120 хире баш хой-өшкүлүг турган болза, 2009 чылда Дмитрий Конгаевич "500 баш малдыг хойжу" деп хүндүлүг атка төлөптүг болган. Малдан алган эддин, сүдүн боттарының хууда садыында садып-саарып, орулганы

Чеди-Хөлден аныяк малчын Айдыс Иргит.

ап турар. Чоорту ада-иезинге уругдары дузалажып, удуртур ажилдарны боттарынга хүлээнип алганы ажил-агыйжы бурунгаар көрүштүүн херечилеп турары ол деп билдим. Өөнүң ээзи Буян-Цо Сат, бо чылын Иркутскиниң көдээ ажил-агый академиязын кызыл диплом-биле дооскан дуңмазы Юлия Монгуш оларның өг-бүлө ажил-агыйына киржилгези улуг болур деп, аныяк кыс фермер санап турар.

Конкурстун түңнели-биле Э. Сат

өг-бүлө фермазын сайырадырынга күрүнеден 3 миллион 924 муң рубль түңгө грантыны, аңаа немей 3 млн. рубльге чээлини күрүнеден алыры ол. Ол акша-хөреңгизи-биле сүткүр симменталь уксааның 100 баш инектерин садып алгаш, ажил-агыйына немей эккээр сорулганы салган. А Кызылдан Шораана Монгуш хаван фермазын тудуп, ону ажылгалга кирири-биле күрүне деткимчези кылдыр 2 млн. рубльди алыр. Бин-Хем кожуунуң Сесерлиг суурдан Надежда Бадарчи хой ажил-агыйын тударынга 540 муң рубльдин грантызын төлөптүг болган. Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайдан Юлиус Тагва грантыга алганы 3 млн. 300 муң рубльге немей 1 млн. 750 муң рубльдин чээлини банкыдан алгаш, сүт-бараан фермазын хөгжүдүп, сүт бүдүрүлгезиниң ажил-агыйына үлүг-хуузу кириштирер сорулгалыг.

А аныяк фермерлер аразында чоруткан конкурса 19 кордакчы чагыларны кириген болза, оларның 9-зу тилекчилерниң аразынче кирген. Олар дээрже, Барыын-Хемчик кожуундан Чаян Монгуш, Альберт Саая, Өвүрдэн Эртине Донгак, Каа-Хем кожуундан Николай Ховалыг, Мөңгүн-Тайгадан Сырга Каң-оол, Кызыл кожуундан Андрей Эникпен, Тес-Хемден Сергей Бара, Сүт-Хөлден Василий Ондар, Чеди-Хөлден Айдыс Иргит олар-дыр.

Бо аныяк фермерлер күрүне деткимчезинге 1 млн.-ден 1 млн. 350 муң рубль түңнүг эгидилге чок акша-хөреңгини алырлар. Ол акша-хөреңги түңнүг сүткүр болгаш эттир уксааның малдарын садып ап, боттарының ажил-агыйын шуудадып эгелээрлер.

Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыктан Чаян Монгуш Кужур

Чадаанадан аныяк удуртукчу Эльвира Сат.

деп черде кажаа-хораазы беле бодунуң 100 хире баш шээр, хире баш бода малының кырын немей 20 хире баш эттир уксаан бода малын садып алыр планын Ооң ада-иези, төрөл чону шуптла малчыннар дээрзин биле алдывыс. А Чеди-Хөлдүн Элере тен Айдыс Иргит— эрткен чыл кожун Наадымынга чемпионна аныяк малчын. Ам 20 хире баш сүткүр уксааның малын садып а бодунуң хууда ажил-агыйын бажыг бут кырынга тургузарын планнап болду.

Бо удаада ямыга келген чегелеп чоруур аныяк көдээ ишчилерге ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыдының мал ажил-агыйы талазы-биле оралакчызы Серге Мөнгеевич Оюн Хакасияның ажил-агыйларындан малды шилип, садып алырда, кандыг-кандыг чүүлдерни кол кичээнге алырының талазы биле чагыг-сөстү берген.

Айлаң МОНГУШ,
Чингис СААЯНЫҢ тырт
тырган чуруктары.

БАЙДАЛ ӨСКЕРИЛГЕ ЧОК ХЕВЭЭР

Каттышкан селектор хуралдан

Дүүн, июнь 27-де, Тыва Республиканың Чазак Бажыңга Тыва Республиканың Дээди Хуралының хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң болгаш кызыгаар айтырыгларының талазы-биле комитетиниң база ТР-ниң Баштыңының-Чазаның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң каттышкан селектор хуралы болуп эрткен.

Хуралга "Күрүне кызыгаарын эрттир оорлаан ийикпе азы одарладып турар үеде кызыгаар эртип чоруй барган малды дилеп-тывар болгаш эгидериниң талазы-биле каттышкан комиссияларның ажилының дугайында" айтырыгны сайгарып көргөн. Ону ТР-ниң Дээди Хуралының комитет даргазы Б.К. Балчий-оол удуртуп эрттирген. Хуралга ТР-ниң Баштыңы-Чазаның Даргазының оралакчызы А.М.Монгал, федералдыг кол инспектор А.С.Попов, кызыгаар эргелелиниң болгаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый ямызының, Россельхозхайгааралдың төлээлери, кожун чагыргаларының даргалары киришкен.

Хүн айтырыгга хамаарыштыр кызыгаар кожуннарның администрация даргалары-каттышкан комиссияларның даргалары байдалды илеткээн.

Эрзин кожун. Каттышкан комиссияның составын бадылаан. Эрткен чартык чылдың дургузунда 3 үнүүшкүнү кылган. Январь айда РФ-тиң девискээринден Моолче

кирген малдарга хамаарыштыр, декабрьда Моолче сүрүп кириген айттары танып тодардыр талазы-биле, май айда ийи тала катчып алгаш, читкен айттары дилээн түңнелинде, 9 айтты тыпкан, ооң иштинде бир айтты ээзинге эгиткен (Моолче). Июнь айның 6-12 хүннеринде ТР-ниң депутаты Б.К. Балчий-оол Эрзин кожунуң малчын коданнарынга чедип, профилактик беседа ажилын чоруткан.

Качык сумузуңуң девискээринге айттар оорлаан бир хамааты-биле сайгарылга, беседа ажилын кылган. Моол хамаатыларның айттарын эгиткен. Ол хамаатылар кызыгаарга 4-5 шак иштинде маңаар ужурга таварышканындан аңаа элээн сайгаржыр ужурга таварышкан. Ындыг байдалдар туруп келгенде төптен ажилчын бөлүктү дарый чорудуп, шын сайгарылганы кылыры чугула дээрзин кызыгаар эргелелиниң төлээзи хуралга онза-лап демдеглээн.

Мөңгүн-Тайга кожун. Каттышкан комиссияны 11 кижини составтыг кылдыр тургускан. Улусчу дружи-

налар, кызыгааржының аныяк өнүктүрү оорлаан болгаш читкен малдарны дилеп-тыварына үлүү кириштирип, идепкейлиг ажилдап турарын кожун чагыргазының даргазы дыңнаткан. Кожунга мал оору-биле холбашкан херектерни айткан. Кожунуң бюджетиниң байдалы берге-даа болза, оорлар-биле демиселге херек кывар-чаар материалдар, автотранспорт-биле хандырылганы үзүктелдирбес дээш чогуур хемчеглерни ап чорудуп турар.

Өвүр кожун. Каттышкан комиссияның составын чаарткан. Мал-биле холбашкан 11 дыңнадыгың чүгүле 5-жинче үнүүшкүн кылыр аргалыг болган. Ооң чылдагааны — кывар-чаар материалдын чедишпези. Ынчангаш 2013 чылда бо айтырыгга хамаарыштыр чогуур акша-хөреңгини аңгылааш, дыңнадыг санын эрттирбейн чедип, иштеп-тыварын кожун чагыргазының даргазының оралакчызы аазавышаан, хүлээнип турарын дыңнаткан.

Тес-Хем кожун. Иштики херектер эргелелинде мал оорлаашкыны демдеглеттинмээн. 2011 чылда 5, 2012 чылда 4 таварылгада малдар кызыгаар эртип чоруй барганы демдеглеттинген. Каттышкан комиссияларның кежигүннери кызыгаарны шынзылга документизи-биле эртип турган, чоокта чаа чайгы үеде шынзылга документиле-

риниң хуусаазы доозулган турган үеде ону бээрин соксатканы ажилга шаптыктыг болганын хуралга Тес-Хем кожун чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Ю.Д.Тыт-оол демдеглээн.

Тес-Хем кожунуң Кызыл-Чыраа сумузуңуң малчыннары он ажыг кижиден хомудал чагаада оларның ада-өгбелериниң чурттап чорааны кыштаг, хонаштары кызыгаар эргелелиниң инженер-дуглал тудугларының ындында артканын, ийи кудук база ынаар артканын депутат Ш.В.Дандар хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Кызыгаар эргелелиниң төлээлери, депутаттар катчып алгаш, ол малчыннарга чедип, чогуур хемчээп ап, айтырыгы үзе шиитпирлеп бээрин дугурушкан.

Бо хуралга көдүрүп турар айтырыглары каш чыл бурунгаарла чугаалажып келген, ынчалза-даа ам-даа байдал кандыг-даа өскерилге чок артып турар. Кызыгаар кожуннарда кызыгаары демдеглеттинмээн, херим-кажаа хамаан-чок, сывырындак безин шөйдүнмээн ажык черлер эмгежок. Кайыдаа талага хамаарышпас черлерге хамаарыштыр маргылдаалыг айтырыглар база хөй. Туткан малдарны кажаалаар, тудар, херек апарганда, соккаш эддин шыгжаар тускай пунктулар чок. Мал имнээр-ринге эптиг март, апрель болгаш май айның эгези эрткенде, ол

ажылды чорудуп турар. Суму бүрүзү тускай саннарлыг, ол саннарын им-биле кады таңмалавас болза, мал-маганны аңгылап, ылгалтывары улуг бергедээшкinnerге таварыштырып турарын хуралга санал бергенер демдеглээн.

Хуралдың төнчүзүндө Тыва Республика шеригже оолдар келдиришкенин саададып, планын күүседип шыдавазының кырында келгениниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Июнь 26-дагы байдал-биле алырга, план езугаар бо чазын-чайын 1132 оолдарны шеригже келдиртир турган болза, 643-ле кижини келдирткен. Медичина хыналдазын кожуннарда ужур эдертип чорудуп турарындан 15 оолдарны дедир чандырап ужурга таварышкан. Ынчангаш медицина комиссияларының кежигүннериниң хүлээлгезин күүседип турарын шыңгы контрольга алыры чугула апарган. Хууда херектерни долдуруп турары частырылгы. Кожуннарда Эрзин кожунуң планын күүседип турар: 25 кижини келдиртир планын кожун чүс хуу күүсеткен. Республиканың шерик комиссариатында 61 кижини үр чедир дилээшкенин турар. Республиканың шерик комиссариаты-биле кожуннар чагыргалары бо айтырыгны июль 8-ке чедир демни харылзажып ажилдаарын Артур Маадырович сагындырган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

БАЛЫКТААР КҮЗЕЛИМ БОТТАНДЫ

• Журналистиң орук демдеглели •

КӨК ЫШ КӨЖЕГЕ...

Адар-Төштү ажып бады кээри-ске-ле, көк ыш чер-дээрни шыва берген ышкаш. Дүдүскөктүгү.

Ак-Довуракка чедип келири-ске-даа, долгандыр көк ыш хе-ээр. Бисти манап турган эштери-машиназынга орупкаш, ырак-Кара-Хөлчө халдып үнүтүвүс. Кайтырымга көк ыш бисти эдерип оруп орган дег, черле читпес де. Көк ыш бедик Бай-Тайга база кезулбес. Көк ыш көжеге ону дуг-алган. Орайтап караңгылаанда, кыштын далай дег шимзэн-даажы-ыңналып келди. Машинавыс-кытаадып, агым суглуг Алаш-кыла амырлажып-мендилештивис. Аарек хандыр тыныксаазы кээр-аарны харамдыгып тындым, ха-лааның ышсыг. Ам-на хамыктың-куру билдинген, Бай-Тайганың-ыгалары өрттенип турары ол-ышкашыл! Өршээ, бурган!

Ырма сынчыг өпөңнөди сил-ир черлиг орук бар чүве бол-ду, ону-ла эртип алза, ажырбас-ып боданып чораан кижиле мен. Өпөңнөдиринден коргун-ораан оруумга-даа душпаан-ыс. Ол орукту чай кадында кы-ып каапкан диштилес. «Ол кор-уп, манап чораан оруун бо-дур-ел, чоп доктаатпадыңар» — эримге, «Аэропорт оваазы» — ыш доктаап, даш салып тур-н чериң ол-ла-дыр» — дээр-кайгап кагдым. Эрткен күзүн-а чорумда безин өпөңнөдир-ук турган чүве болгай. Ынчап-эрге, Кара-Хөл сумузунче-укту «асфальт» деп болур-арган ышкашыл. Ам-на айт-ка кевирбейн халдып кээп-ар эвейикпе деп хөөрөп чорум-Дапсы-Аксының бажыңна-ның сайгылгааннары чайынна-п көстүп келди.

АЛАШТЫҢ АЯЛГАЗЫ

Эртенинде карактарым ажы-п кээримге-ле, агым Алаштын-газы — шимзэн-даажы таалан-дыңналып келди. Аяс ак-көк-ирни сагыжымга чуруп, үне-ып келдим. Шынап-ла, Алаш-мес ырын ырлавышаан! А-ар-бойдушту көк ыш бүргзэн... Чаа чүүлду дораан эскерип-дым. Дапсы талазында дагда-м-ма-ни-пад-ме-хум» дээр-ик көстүп тур. Көргөн кижиле-чайгаар-ла ону номчуй кааптар-ыг шажынның өөредилгези-е алырга, бо таринаны номчуп-чоруур болза эки. Эки ажыл-Ол элөп читпес. Школа ди-тору башкының эгелээшкени-е ону бижзэн диди.

Аяк шайны аартап орувуста,-ыктын ужуру билдинген. Хөл-ол-бо чарында тайгалар өрт-ен (ол черниң чонунуң чугаа-ы ындыг улус Кара-Хөл деп-тас, Хөл дей тыртып каар).-тыг-Хөл талазында байдал-рбас. Июньда чаас чабаан,-изиг хуннер турган. Тайганың-уну кургаг болгаш каан, изиг-ензиг-ле чаштанчидан өрт хып-бээр.

Кара-хөлчүлөр Тываның теле-дамчыдылгаларын көрбейн турар, ынчангаш делегейде чүү болуп турарын чүгле төп телевидениениң каналдарындан билип алыр. Бо удаада база-ла ынчанганнар. Хөл-дү долгандыр өрт дугайында, ында чогуу чүү болуп турарын төп телевидениенен дыңнадык. Кара-Хөлдүн каш-каш кубметр тайгалары хып турар. Өл өрттү өжүрер дээр Бай-Тайганың Тээли суурдан, Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгдан, кожа-хөлбээ Красноярск крайдан өртчүлөр бөлүк-бөлүү-биле кээп, дузалажып турар деп.

Бир эртен вертолет-биле аппа-рып, тайга бажынга дүжүрүп каан өртчүлөр доозазы өрттенген деп коргунчуг медээ дыңналып келген. Суур чону хөлзеп, домакташкан чугаазы-ла ол. Бирде сес кижиле чок-даа дижир, бирде алды кижиле-даа дижир.

ла силер ыйнаан але?»—деп, чай кадында сонургадым. «Ылап-ла чалаар бис» — дидир. Катап таваар ужуражыр бооп дугурушкан бис. (Сагыш ышкаш чүве кайда боор. чорумалдың оруунуң аайы-биле бир эртен сыгыр даң бажында-ла чаныпкан мен).

Улус-чоннуң бурган-сагызы-нынга, оран-тандының ээлеринге, Бай-Тайгазынга тейлеп келгениниң өршээли болуп, ийи хире хонганы-выста Кара-Хөлге бурган авыра-лында, чаас чаган. Суурга, Дапсы-Аксынга, шору чаап чоруй дораан соксай тыртып каан. Кара-Хөл уун-га кара булуттар элзэн-не дигре-лип кезжээлзэн чүве. «А,богда, өрт-ле өже бээр болза, чүү-даа кан-чаар!» — деп тейлеп турдувус.

Эртенинде, шынап-ла, агаарның арыг, чаагайы-даа аажок. Мага хандыр тынып аарымга, хөрээм хостуг апарган ышкаш болду. Ам-

вүрели, оожургалы — кижини шупту бүргөп келир. Ак сүдүвүс өргүп, кижиле бүрүзү сеткилдин ыдык йөрээлдерин салып, тейлеп мөгейдивис.

Балыктаар дээр Алаштын Ак-Кара-Сугга келдивис. Орук дур-гаар балыкчыларның хөйүн: өг-бүлө аныктар, адашкылар, алыш-кылар. Оларга бистер — эжиш-килер катчып келгенивис бо. Сер-гей Дүмен-оолович биле Наталья Шыраловнаның резина хемезин үрдүржүп бергеш, олча-омактыг болунар деп үдепкеш, бис ийи Зинаида Калчан-ооловна биле ыт-кабды чыып чоруптувус. Эрткен чылгы кончуг бышкан, арта улуг, белең кадырып каан ыт-каттарын тейлеп-тейлеп, теннеринге кадады аарак чыып алдык. Орай кезжээ одаавыска орувуста ийи балыкчы-даа чедип келди. Баштайгы кадыр-гыларны магадап, өөрүп, ишти-

Кижиле көжээ.

рып турлар.

Аал коданынга халдып кээри-виске, машина-техника-даа эмге-жок, кижилер-даа эмгежок. Чик машина чанынга турган он ажыг кижилерниң тускай хептеринден өртчүлөр-дир деп билип каап-тывыс.

Эректөл Шалович биле Сарый-маа Дамбий-ооловна Иргиттер — күш-ажылдың хоочуннары, пенсияже үнген соонда хууда мал-маганын өстүрүп оранлар болду. Мээң кады чораан башкыларым кайызы-даа бо аалдың келинери улус-тур. «Өг ишти инектерин саап тур, шайлап көрүңерем, уругла-рым» — деп, Эректөл Шалович шала девидексеп чугаалады. Шынап-ла, бичии болганда Сарыймаа Дамбий-ооловна кирип келди. «Арай-ла орайтап келген-дир силер, оон башка инек сагдырып ап, амыравас мен бе, хар-назы ул-гаткан, бо каш инекке күш четпестеп турар апарган болдур мен ийин» — дей-дир. «Эртен саар бис, кунчуум» — деп, башкылар харыылады. Эртенинде башкылар сөзүн элзэн. Инектер-даа эмгежок, 20-30-даа ажыг боор оң. Чылгызы мыр-ыңай аттыг өскөн улус-тур, та че-же чүве, 50-60-даа бар хире. Өшкү-хой, анай-хураган кажаа сынмас. — Өрт харын-даа өшкен-дир аа?

— Бо оолдар (Тээлиден, Ша-гаан-Арыгдан) өжүргени ол-дур харын, чаас шоолуг эвес болду, ам-даа эки чаапкан болза көрөм. — деп, Эректөл Шалович чугаалады.

Дүүн шайлап орувуста өгге кирген бир анык оол(өртчү) чу-гаалап оран чорду. Бо аал өртчү-лерге дыка дузалаан, баштай кээр-ге, бир хойну өзөп берген, каш хонуп чорда, ийи дугаар хойну өзөп берген деп.

Эректөл Шалович Кара-Хөл сумузунуң ат-сураглыг чолаачызы чораан. Тывада оң барбаан-четпзэн чери-даа чок. «Тыва Республиканың алдар-лыг малчыны» деп атты база алган. Бөрү узуткааны дээр, конкурска киришкеш, бирги чергениң диплому-биле шаң-наткан. Сарыймаа Дамбий-ооловна — Маадыр ие. Он уругну өстүрүп кижизиткен. Шупту эрте-мбилигил, өгүлү-баштыг. Уйнуктары оолдар чайгы каникулда чедип келген, кырган ада-иезинде дузалажып турарлар.

Даартазында башкылар инек-терни сагаш, сүдүн сүт тыртар ма-шинага тырткаш, доскаарда хойтпакче куткан соонда, шайлап алгаш, аалдың ишти-биле байыр-лашкаш, Караңгы-Салдамга ба-лыктап хүнзедивис. Доорбавысты долдуруп алгаш, олча-омактыг, хөглүг, сергек чанып келдивис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Сарыймаа Дамбий-ооловна биле Эректөл Шалович Иргиттер.

Бо үеде Кара-Хөл сумузунуң чурттакчы чону аймак-төрөл, аал-чурт аайы-биле ыдык черлерин дагыыр улус. Суг бажы, ада-өгбе-лериниң хонаштарын, хам-дытта-рын дизе-ле... «Дагып эгелеп тур-да-ла, дораан чаас-чайык-даа кудуп келир чүве-ле болгай, бо сөөлгү чылдарда ындыг эвес апа-рып-тыр. Кудай-дээр килеңнеп тур-ары ол чадавас», «Сергей Күжү-гетович Шойгу сайыт хевээр тур-ган болза, адазының чурту Кара-Хөлдүн тайгалары өрттенип турда, ол кайын анаа оран. Коргунчуг улуг самолеттары-биле бичии хөл-ге дең хемчээлдиг суун саарып ба-дырыптар турган. Ол дарганы чүге солуп каапкан чүве ыйнаан. Ол дээр оран-тайгазы, чер-чурту ки-леңнеп турары ол-дур» — дээр ыш-каш өске-даа улус-чоннуң чугаа-зында ужу бар бооп чадавас.

Кара-Хөл суму чагыргазының даргазы Долбан-кыс Танововна далажып бар чорда, амыр-менди солчуп, хензиг када душтувус. «Шөлзөп чор силер де, дыка чай чок үеде душчуп келдинер, оон база ужуражыр бис, эки дышта-ныңар» — дидир. «Чаңгыс демниг Россияның» съездизинге бүгү Ты-ваның болгаш өске-даа регион-нарың төлээлери дыңнап турда, Сергей Күжүгетович Шойгудан Ка-ра-Хөлге ам кажан кээрин айты-рып, ам база хөл кыдыыңга кады вальстаарынче чалаан болгай силер. Дыка-ла дидим болган силер ийин. Шойгу ынчан силерге «чаңгысдемнигжилерниң» тиел-гезиниң соонда, келир чылдың (2012) сентябрьдан бээр адам чур-тунга ыяап-ла ам база чедер мен» — деп харыылаан болгай. Чалаар-

на демги-ле машинавыс-биле, дем-ги-ле башкыларым эш-өөр-биле балыктаар дээр күзелювисти бот-тандыраы-биле аэтангытывыс.

КАРА-ХӨЛДҮҢ КАДЫРГЫЗЫ

— Беш-Салаа деп черге четкен сен бе? — деп, Сергей Дүмен-оолович айтырды.

— Чо-ок.

— Тү-үк, анаа четпзэн болза. Ка-ра-Хөлчө углаваан-даа кижиле ыш-кажыл сен-дидир. Кара-Хөлге мээң кыжын, чайын чеже катап четкенимни болар билбес эвес, ол чүү деп чорууру ол дээр сен деп иштимде каразып артым. Хөлдүн-даа үстүнде ырак чер турган-дыр аа...

Суурдан өрү халыткаш, ша-даа четпзэн хире-ле болган улус бис, Сергей машиназын доктаады каапкаш:

— Дөө сонгадан бакылап көрөм-дидир. Бакылаан, чүү-даа чок.

— Дөө ыяшты топтап көрөм-дидир. Топтап көргөн, дыт ышкаш дыт-ла болчук.

— Солагай холдун адыш иштин көргүскен ышкаш беш салаа дег будуктарын эскербес-тир сен бе? Беш-Салаа деп чер бо-дур ийин-дидир. Ам-на топтап көргөн, шы-нап-ла, беш салаа. Бир дугаар көр-геним ол.

Кара-Хөл биле Даштыг-Хөлдөн үнгөн ийи хем каттышкаш, улуг Алаш апарган черге чедирип кел-дилер. Ава-ачазы болган Даштыг-Хөл биле Кара-Хөлдүн огу Алаш-тын эге бажы. Өөрүшкү, чоргаа-рал, магадал сагыш-сеткилдин дү-

хырнын аштап-арыглап алдык. Балык үнүп турар үе болгаш, олчавыс-даа шыырак.

— Эртен эрте Караңгы-Сал-дамдан балыктаар бис, ам моон ырак эвесе, Сукпакта даай-авам суг бар, ол өгге хонуп алылыңар — деп, улуг балыкчы чарлык үн-дүрдү.

Эректөл биле Сарыймаа Ир-гиттерниң аалынче чоруп ор бис. «Мында Сукпакта бир старик бар, сени таныштырып каар-дыр аа, Салчак» деп бо. Сергейниң тып-пазы-ла чок, ындыг-ла болгай, ам та чүнү чогаадып алган деп бодап,

Алаштын кадыргылары.

база-ла сезик ап артым. Бичии болганда, хөй-ле базырыктарлыг черге тура дүштү. Оларның ара-зында бир улуг кижиле-көжээ тур. Улузум анаа кээп тейлээш, акша-көпеек-даа салып турар. Шынап-ла, көргөн, оң баарында көпеек-ле хөй. Та кайы шагның кижилериниң, та кымга тургузуп каан тураскаал көжээзи чүве, өршээ, бурган деп хөй бодалга алзыпкан тейлеп тур мен.

— Старигиң бо-дур. Таныжып ал, че — дээрге, сырбаш дидим.

— Ол-дур ийин, а сен чүнү деп бодап ордун? — деп мени кыжы-

Медээлер

ДООЗУКЧУЛАРНЫ ҮДЭЭН

ТР-нің күрүне лицейи — республикада тергил дээр өөредилге черлериниң бирээзи. Ол июнь 22-де он тос дугаар доозукчуларын амыдыралдың делгем оруунче үдөп кириген.

Доозукчу кезеде 1941 чылдың июнь 22-де бо-ла лицейни доозуп үнген доозукчуларын сактып, оларның чырык адынга лицейчилер болгаш башкылар, ада-иелер кажыыдал минутадын кылганнар.

Күрүне лицейиниң 37 доозукчуларынга бышкан билигнин аттестадан тутсуп турда, ада-иелерден, башкылардан, оларның эш-өөрлеринден сагыш-сеткилдин чыгып-чымчак сөстери, ак сүт дег амыдыралдың эге агымынче дээди күзүшкүннер чагыланып динмиттелген. Эрте-билигже бүзүрелдиг базымның уязы болган, лицейчи чуртталганың төөгүзүңге балалбас исти херечилеэн чурук альбомнары, суй белектер, хүндүлел бижикилер доозукчуларын болгаш башкыларның чүректеринге чырып артар. Оон аңгыда салым-чаянныг доозукчу Катя

Соколованың чыынды шүлүктөрүн төрөөн лицейиниң ханазына чырытканы. База ол ышкаш Артыш Ооржакка кайы-даа дээди өөредилге чериниң физика-математика салбырынче дужаап кирип алыр болза, лицейиниң директору Татьяна Санчай стипендияны төлөп бээрин аазаан.

ТР-нің Чазак Даргазының мурнундан төлээлеп, вице-премьер Аяна Шойгу доозукчу лицейчилерге байырны чедирип, дараазында сөстери чугаалаан:

— Доозукчу кезе дээр-ле, кижинин чуртталгазында эң-не уттундурбас, онзагай хүн болур. Төрөөн лицейчилерден болгаш башкыларындан байырлажыры сагыш-сеткилге берге-даа болза, бо хүнден эгелеп улуг амыдыралдың эжин алып киргениңер ол. Ынчангаш силер амыдыралче чүгүлүдүз, бо чылдар дургузунда арга-сүмезин кадып, силерге дузалажып чораан ада-иелериниң, башкыларыңарның чоргааралын хажытпайн, чоок кижилеринерге базымдан базымче кылган чүүлдеринер дээш идигел-

ди оттурарын кызыдып чорунар! Төрөөн Тываңарның келир үеде быжыг чөлөңгиле болуруңарны база утпаңар! Бистиң келир үеви — силерин холуңарда! Ынчангаш силерге ТР-нің Чазаның мурнундан ак орукту күзедим!

Лицейиниң директору Татьяна Санчай ада-

иелерге ханы чоргаарал-биле ажы-төлү кижизидилгезинче улуг кичээңгейни салылаңгыя оолдарны эр угаанныг, биче с килдиг, кыс эш-өөрү дээш сагыш чованг болурунга чаңчытырып, езулуг эр кижил кылдыр доруктурганы дээш байыр чедирген.

САКМАНЧЫЛАРНЫҢ АЖЫЛЫН ҮНЭЛЕЗЕ

Кыш эрткен, шээр малдың төрүл-дези доозулган. Анай-хураганын бо чылдың мал бажынче кирип чизелзэн.

А малчыннарның мал төлүн чедимчелиг ажаап алганын барымдаалаан сан-чурагайлар кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелден эгелээш, республиканын Көдээ ажил-агый яамызында чед-ле берген боор. Көдээ ишчилериниң байырлыгы — Наадым чоокшулаан турум, аңаа белеткел ажилдары идепкейжи чоруп турар. Тулган ажил-дакчыларны алгап, чон аразынга динмиреридер адаар үе-даа келген.

Ынчалза-даа мээң амы-хууда бодалымны маңаа бижикидим. Шээр малдың төлүн ажаап алырынга, оларны онча-менди өстүрүп азыраарынга сакманчыларның ажилы-

ның үлүг-хуузу аажок улуг. Бодумнун а ием малчыннар болгаш ук ажилды билер мен. 1960-70-80 чылдарда сакман ажилынга аныктарны хаара тутары терзэн турган. Эң-не сөөлгү хүлээп алга анайы азы хураганы 45 хонук чедерге, чыңга хүлээткеш, чоруур турган. Сакманчыларның ачы-дузасы эвес болза, мал о даашкынының үезинде байдал нарында деп чүүл билдингир. Оларның кызымак ажил-ижиниң түннелинде мал-маган он менди турган чүве-дир ийин. Ынчангаш малчыннар Наадымга үлөгер-чижектеги сакманчыларны үнелеп, көдээ ажил-агый та-зы-биле шаңнап-мактап, хүндүлүг аттарды тыпсып турары күзенчиг.

Николай БИЧЕ-ОО

Өвүр кожуун.

Наркохайгаарал эргелелинде

КАДЫК АМЫДЫРАЛ — ХУУДА ҮЛЕГЕР

Июнь 26-да бүгү делегей наркоманияга болгаш наркотиктер саарылдазынга удур демисел хүнүн демдеглед эрттирген. Бо коргунчуг делегей чергелиг айыылга удур демисел хүнүн 1987 чылда ООН-нун Чингине Ассамблеясының шиитпири-биле бөмбүр-зектиң бүгү чурттакчыларының наркоманияга удур күженишкүннерин каттыштырган шиитпириг туружунун демдээ кылдыр доктааткан. Тывада наркоманияга хамаарышкан байдалдың база наркотиктерге удур демисел хүнүнде көрдүнген хемчеглер дугайында Россия Федерациясының Тыва Республикада Наркохайгаарал эргелелиниң даргазының оралакчысы Орлан Пирингиле тайылбыры берген:

— Наркотиктер талазы-биле байдал Тывада элзэн дүшкүрлүг байдалда турарын бир дугаарында сагындырып, чонну бо ниитилелдин кадыыңа, республиканың болгаш чурттуң экономиктиг байдалыңа улуг айылды тургузуп турар чүүлүдү чоорту эвээжетпишаан, шуут узуткаарынче кыйгырап-дыр мен.

Бистиң Тывавыс бойдузунуң каас байлаа-биле, онзагай талан-

наркомания-биле демисел ажилын чорударыңа чүгле сорулгалыг программа езугаар эрткен чылын 12 млн. көрдүнген турган акшалан-дырышкындан 2,5 млн. рубльди чарыгдан турган. Бо чылын конопля узуткаарыңа 2 млн. рубль көрдүнген. Кожуун, хоорай, суму бюджеттеринден болгаш өске-даа бюджеттарындан база чарыгдалдар үнүп турар. Ол дээр-ге наркомания-биле дээштиг де-

налдарны тыпсыры планнаттыңан. Конкурса кирген ажилдарның утка-шынары уругларның сагыш-сеткилин байлаан, уран-талан-тызын көргүзүп турар. Бистиң сорулгалык — оларның таланты-зын деткип, шын орукче углаары. Чер-ле ынчаш, наркотиктерге сундугар болгаш ону садып-саарар чорукту болдурбас талазы-биле ажил соксаал чок чоруттунуп турар болгаш наркохайгаарал органның ажилында бир кол черни ээлеп турар. Бистиң ажил-дакчыларывыс школаларга болгаш өске-даа өөредилге черлеринге, шеригже келдирткен оолдар аразыңа наркоманияның кижиниң кадыыңа болгаш келир үезинге хоразының дугайында тайылбыры доктаамал чорудуп турар.

Наркоманияга удур демисел хүнүн таварыштыр Наркохайгаарал эргелели Кадык камгалал яамызының ажилдакчылары-биле спортчу маргылдааны организастаарын база планнап турар. Ажилдың бо угланышкыны та-

«АРАГАНЫҢ КЫРЫНГА ЧАМ ҮНЕР...»

2011 чылдың октябрь 5-те Чадаана хоорайның Чүрмү Дажы кудумчунун бир бажыңыга кады төрээ угбашкылар Клава биле Таня ийи шил водка садып алган иелээ ижип хөөрөшкеннер.

Таня угбашыңа хомудаан ишти-хөңүн сөглөп: "Бажың-Алаак суурдан чадап кылаштап келдим. Күдээң мени эттеп-эттеп, бажыңдан үндүр ойдадыпты" — дээр. Угбашкылар бир шил араганы төндүр ижип алган олурда, кезээкиниң 8 шак үезинде бажыңга Таняның ашаа В.К. Монгуш Лора деп бир херээжен эштиг кирип келгеннер. Олар база-ла хол куруг эвес, бир литр водка, 2,5 литр пиволуг келген. Оон ам чүү боор, дөртөлээ арагалаашкынны улаштырып эгелзэннер. Ынча хой араганы ишкенинден кайызының-даа эзири улгаткан, түннелинде Клава күдээзин чалчып: "Чүге мээң дуңмамны эттеп, бажыңдан үндүр ойдадып турган сен?" — дээр, алгырып эгелзэн. Монгуш анаа кайын олурар, удур сөглөп, аразында маргыжып эгелзэрге, Таня угбашын бажыңдан үндүр идипкен. Угбашын чорудупкаш, ам үжөлзэн арагалап эгелзэн, оон Таня биле Лора эзири улгаткаш, ушулап калганнар. Монгуш дыңнаарга, эжик соктаан. Эжин ажадыптарга, кат-иези Клава боорга: "Чалчыттыңар боорунга сени үндүр ойдадыпкан кижимен" — дээр, Клава: "Дүне када кат-иеңни канчап үндүр ойдадыр сен?" — дээр, бажыңче турамык кирип келген. Арткан араганы катап ижип-ле эгелзэннер. "Араганың кырыңа чам үнер" деп тыва чон анаа эвес чугаалап каан, кат-иешкилериниң аразыңа база катап алгыш-кырыш эгелзэн. Монгуш кат-иезин бак сөглөп, оң бажыңче холу-биле идиптерге, Клава аңаа хорадааш, печка аксыңга чыткан ыяш

чарар балдыны сегирип алга күдээзиниң бажыңче соккан. Монгуш аар кемдээшкын алгаш, ол черинге амы-тынындан чарылган

Лора откуп келгеш көөрү Монгуш шала кырында өрү көр берген, оң бажыңың адаан, дестиг, кара хан хөөлбектели берген чыткан. Ол тура халааш, Таняны оттурупкаш: "Ашааң канча барганы ол?" — дээр, Таня деп, ашааның чанынга халып чед бергеш, Монгушту ханынга боржы берген. Оон Клава дуңмазы көрүп кааш: "Мен балды-биле соптум" — дээр, хойлеңиниң чен биле балдыны туткаш, өлүг күдээзиниң оң холунга тутсуп каан. Лора биле Таня милицияге чоруптарга Клава база олар-биле кады чорупкан. Орук ара Клава: "Бис Хайыракан оолдары халдаан" деп өчүүр силер деп чораан.

Чөөн-Хемчик кожуунун суд 2012 чылдың март 26-да РФ-ти КД-ниң 105 чүүлүнүн 1-ги кезеги биле Клаваны 8 чылга хосталгазы казып шииткен.

2001 чылда Клава база-ла эзрик тургаш, Кууларның бажың хул узар демир-биле сокканын түннелинде Куулар амы-тынында чарылган. Ол дээр Клава 8 чылга хосталгазын казыдып шииттири чораан. Хосталып келгеш, 3 чычпейин чыткаш, бодунга чогуу түннелдер үндүрбейн, онза аа чергелиг, айылдыг дагыннааш кынны кылган.

Виктор ООРЖАК.

Чөөн-Хемчик кожуунун суд администратору.

Орук-патруль албанының ажилдакчылары оор чорукка каразыттырган ийи кижини туткан

Июнь 21-ниң дүнезинде, ээлчеглиг дежурныйлаашкын үезинде, ОШАЧКИ албанының ажилдакчылары Кызыл хоорайның Кочетов 69 дугаарлыг бажың даштыңа, хайгаарал чокка тургускан автомашина чоогунга билдинмес ийи аныяк эр кижини эскерип кааннар. Олар дүвүрел-даа чок, турган автомашинаның соңгазының шилин буза соп, дүлгүүр чокка хөдөлдирерин оралдашканнар. Ынчалза-даа кем-херек үүлгедикчилериниң күзелинге шаптыктаан, орук-патруль албанының автомашиназын олар көрүп кааш, кожа турган «Жигули-7» маркалыг автомашинага орупкаш, чаштынып, дезерин уламчылааннар. Шагдаа

ажылдакчылары изии-биле истеп сүрүп эгелзэнниниң түннелинде, үр даа болбайн, олар туттуруп, улук күш-биле халдып келгеш, тоаргыштырар четкилерлиг чагыга автомашиназын шаштырганнар. Умашинаның чолаачызын болгаш пассажирин туткан, хыналда үезинде «Жигули-7» маркалыг автомашинаның артыкы олудундан автомагнитоланы болгаш хой дүлгүүрлер шыгжаан сумканы тыпкан.

Туттурган улусту Кызыл хоорайның иштиги херектер эргелелин дежурный кезээңге эккелген. Ол талазы-биле РФ-тин Кеземче хоойлузунун 158 дугаар чүүлүнүн 2-ги кезеги-биле кеземче херээң

100 муң киж сапынга хамаарыштыр алырга Тыва Республика наркотиктерге хамаарышкан херек үүлгедиглериниң талазы-биле Россияда бирги черни ээлеп турар.

аныктар болгаш спорт, Кадык камгалал яамылары-биле, уруглар-биле ажил чорудар бүгү профилактика субъектилерин-биле кады тускай хемчеглерни чоруткан планнап турар. Ынчалдыр «Кадык өг-бүлениң формулазы», «Сүзүлелче орук» болгаш өске-даа бүдүн чыл дургузунда чоруп турган конкурстарның түннелдерин үндүрүп, байырлыг байдалга шаң-

ылбыр ажилындан аңгыда, хууда үлгери-биле кадык амыдыралды непередир сорулгалыг.

«Шын» солунун номчукчуларыңа болгаш бүгү тыва чонга наркоманияга удур демиселди бистиң биле кады дем-биле чорударын база киж бүрүзүңге кадыкшылды, аас-кежикти, сайзыралды наркохайгаарал албанының мурнундан күзедим!

Хамчык наркоман аарыг болганы-биле эмчи хайгааралында турар улустуң саны Тывада 625 киж. А наркотиктерни шенеп турган улустуң саны 792 киж.

тызы-биле, алдарлыг оолдар, кыстары-биле делегейде билдингир болурундан аңгыда, коноплядан кылган наркотиктерни садып-саарып турары-биле билдингир апарганы хомуданчыг-даа, биче буурай чонувустуң келир үезинге айылдыг-даа болуп турар. Хамчык наркоман аарыг болганы-биле эмчи хайгааралында турар улустуң саны Тывада 625 киж. А наркотиктерни шенеп турган улустуң саны 792 киж. Ол дээрже бистиң эвээш санныг чонувуска хамаарыштыр алырга, дыка улуг каражалыг сан-дыр. Эң ылаңгыя албан-езуунуң бүрүткелинде кирген кижилериниң саны херек кырында байдалдан оранчок эвээш болурун барымдаалаар болза, байдал оон-даа нарын болуп турары чугаажок. 100 муң киж санынга хамаарыштыр алырга, Тыва Республика наркотиктерге хамаарышкан херек үүлгедиглериниң талазы-биле Россияда бирги черни ээлеп турар.

Республиканың бюджетинден

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИНҢ ӨҢНҮҮ

Кызыл кожуунун өөредилге эргелелин чанында тургустунган элээдилерниң немелде-өөредилге төвү — "Эврика" Каа-Хем суурнуң бир дугаар школазының баазасында турар. Ында ажылынга бердинген кайгамчык педагогтарның бирээзинге Алексей Каң-оолович Монгушту хамаарыштырып болур. А. К. Монгуш-биле барык алды чыл кады ажылдааш, ооң езулуг эр шинчизин, мөзү-бүдүжүн чоргаарланып көөр мен.

Ол "Эврика" уруглар төвүнүн албыры Кур-Чер школазында "Чонар-Даш" бөлгүмүн удуртуп турар. Даш чонардан сиилбил ылыр мергежилди кижини шенеп ыдавас. Аңаа мерген угаан, ус-шевер дыңзыг холдар, чогаадык-ы үзел-сорук, улуг талант синген, турум чаалгалыг кижилер шинчээр. Бөлгүмге кээп турар оолдарга бо бүгү бүдүжүн дамчыдып ооруу төлөптүг башкы. Алексей Каң-оолович Монгуш ол. Кур-Чер школазының "Чонар-Даш" бөлгүмүнүн киржикчилеринин сиилбил ыланган: аът, теке, те-чуңма дээр ышкыш аңгы-аңгы ажылдарын кижини көрүп олураарга, дириг ышкыш аңаар. Тываның, Россияның харында делегей делгелгелеринге салган ол кайгамчык ажылдарны та жеке кижини сонургап көрбеди дээр.

А. К. Монгуш — өөреникчилеринин идегелдиг өңнүү, дагдыныкчы. Ол езулуг эр бүдүжү-биле аларга үлгөргө: Эр кижини күштүг, өгө-шыырак, бүгүдеге харысалгалыг, сөглээн сөзүн ээлээр, сарыш-сеткили байлак, арыг-силиг, мөзү-шынары бедик болур талазы-биле оолдарны кижизидип келген. Школарда ажылдап чоруур эр башкыларның ролюн бедик тудуп, ону бадыйткап келгеннеринин бирээзи А. К. Монгушка коллективист чоргаарланып бис. Ол ус-шевер ажылындан аңгыда, спортка кончуг сундулуг. Ылаңгыя аът спорту-н сайзыралын деткип, ону док-

таамал хайгаарап, ол дээр сагыш аарып чоруур. Ам оон аътка сонургалдыларга бижээн сүмелерин номчукулуга бараалгаттым. **УШКАН КУШ ДЕГ ЧҮГҮРҮК**

АЪТТЫҢ ОВУР-ХЕВИРИ

Чүгүрүк аът белен тывылбас, муң чылгы сүрүг аразындан чүгүрүк аът тывылбайн барып болур.

Чүгүрүк аът уктуг-уксаалыг болур, хөй чылгы аразында чүгүрүк аът төрүүр чаңгыс бе туруп болур азы шуут чок-даа болур, чүгүрүк аът төрүүр бе аскыр далдавас.

Шаанда ядыы кижинин чаңгыс безинин төрөөн кулуну чүгүрүк болур таварылгалар турган. Ынчал кээрде аът беден кончуг хамааржыр, иезинин угун-уксаазын дөзөөн, салгын-хат дег, ушкан куш дег дүргөн маңыг болур.

Ачамның адазы кырган-ачам шаандан тура чүгүрүк аъттарны эдилеп, чарыштырып чораан кижини. Феодалдыг тыва үезинде кырган-ачам ачазының чүгүрүк аъдын эрттир мунуп, байларга эттедип, кымчылады-даа чораан чери бар. Кырган-ачам бодунун адазының чүгүрүк малдарының угун-ызыгурун черле үспейн чораан, кырган-ачазындан дамчып келген чүгүрүк аъттарының уксаазын амгы бо салгалдары биске дамчыдып арттырып шыдаан.

Кырган адамның бир катап чүгүрүк аътты шилип тыварын менден улуг акыларымга база бодунун оолдарына чагып, төөгүп олурганын дыңнаан мен. Ынчан мен, би-

чи кижини, кырган-ачамның чаңгыс сөзү-даа кулаам дашты-биле эрте бээрден коргуп, кичээнгеилг дыңнап олурган мен. Ол кончуг төөгүчү, угаан-сарылдыг, топтут-томаанныг кижини. Оолдары адазын дөзөп, доозазы ажыл-ишчи төлөптүг, чонунга хүндүткелдиг кижилер болуп чорааннар.

Чүгүрүк аътты шилип тывар дыка хөй эртем бар деп кырган-ачам төөгүп чугаалап чораан:

1. Чүгүрүк аъттын үш мөчүзү дең болур. Ол чүл дээр — бажы, хендирбези, кондаалайы дээр оол. Соондан шыгаал көөргө, шынап-ла, ыңдыг.

2. Аъттын бажы өшкү бажы ышкыш бичежек, думчуунун танактары тарбагар, ийи кулаа чугажак болурда, баштары шиш, молдуруу чоон, мойну чингежек болурда, узун болур.

3. Чүгүрүк аъттын бедик хендирбези сарыктыгы ышкыш бедик, дурту узун, ужазы инек ужалыг, ийи үттүг-чарын аразы, хокпазының кыры делгем болур.

4. Чүгүрүк аъттын эгилери шарының ышкыш өөрү өгдөгөр, мын ээги биле үттүг-чарын аразы чоок, мугур сөөм болур.

5. Чүгүрүк аъттын хөрээ делгем болурда, төш бажы бурунгаар уштунчак болур.

6. Чүгүрүк аъттын дөрт мөчүзүнүн сирилери чоон болур. Сонгу ийи будунун дорзуу ытпагар эвес, бичини хөнү болур. Ийи буттун дорзуктан саксагайга чедир сыыргаа, кыры дурту хире-ле чолдак болур. Дуюглары борбак болгаш турум болур, саксагайы дөрт илиг болурда, дорт, турум болур.

7. Чүгүрүк аъттын изин көөргө, холунун баскан изин, бут изи ажыр базар, аразы бир карыш, харындаа кыры дурту хире ажыр базыр чоруур.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ
дыңнап бижээн.

АЪШ-ЧЕМ ДЕЛГЕЛГЕЗИНГЕ ЧОРААШ...

Хоорайда чурттап чоруур болгаш өйлеп-өйлеп тыва кемни кижини чайгаар чиксей бээр. Ажылдаар черим чогуу төп магазин чанында олуруп турар сайгарлыкчылардан чингетараа, соктаан далган алырга амданы чок, тудар чиг далган ышкыш хожотку апаар. Тайга артыгы безин сарыг чүве, өрттедирге чаагай чыт чок. Ынчангаш көдээ ажыл-агый ярмаркалары баар, чогуу хөй баартыктар салып каан черлерге барбайн, кыдында туруп турар, езулуг көдээден келген деп билдинип турар кижилерден чик өртектиг ээти, далган-тарааны, сүттү садып ап турдум.

Эрткен субботада ТР-ниң Чазааның болгаш Көдээ ажыл-агый яамызының органиастааны ярмарка-делгелгени албан-биле көрүп, сонургап чордум. Биези ышкыш иткележип, садар баар-тактар былаажып алгыржып турар кижилер-даа чок, садылаан кижилер боттарының уунда-ла ол-бо көрүп, садып алыксаан чүүлүн саат чокка садып ап турар болду. Кожуун бүрүзүнге аъш-чем садар 3-4 майгыннарны тускайлааш, кырында адресин бижип каан. Тожу балыын чиксээн кижини "Тожу" деп каан майгынны тып чеде бээр, а Чагытай балыы дээр болзуңза, Тандыже углаар сен. Чоокта чаа хаагыг рыноктан килограммда 350 рубль өртектиг хөй будун алырымга 1000 ажыг акша болган, а мында 1кг эъттин — 200-250 рубль. КХН "Туран"-ның ол эртен сагган сүдүн, КАН "Кызылский хлебокомбинат"-тын ол эртен быжырганы чаагай чыттыг, изиг. чик өртектиг хлеб-булочка кылыгларын күзелди-биле чон садып ап турган.

Ярмаркага Красноярск край-

дан (ары чигири), кожавыс Хакасиядан сайгарлыкчылар кээп, бистин республикада кылбайн турар, өрүп каан саваларны, кухня дериг-херекселдерин кылып каанының тывыгыг чаражын кижини магадап ханмас.

Бо ярмарканы чонга, садып алыкчыларга эптиг болуру-биле ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы 150 садыг-майгыннарны, столдарны, электроннуг килдерин садып алыры-биле 1 млн. рубльди аңгылап берген, оларны садыг-майгыннарның садыгжыларына хүлээткен.

Мындыг ярмаркаларны органиастап турар болза, бөдүүн чонга-даа эки, районнарда биче бүдүрүлгелиг сайгарлыкчыларга бүдүрүп алган продукциязын садып-саарып алырынга бурунгаар базым болур. Садып алыкчыларны черле мегелевезин күзедим. Ярмаркадан садып алганым шөөр быштаам сүтке өттүгөрү, шөйүп каан кадыг творог болганы хомуданчыг.

Светлана МОНГУШ.

Амыдыралдың айтырыглары.

АЖЫЛ ТЫВАРЫ ТҮРЕНЧИГ-ДИР

"Че, тур! Чүге удуп чыдып бердин? Ажылдан диле! Болаттын ийи база үрелген, бо соокта кайыын идик тывар бис ам. Акша-төгери чок деп чүвениң хилинчектин, оода-ла сен ажылдап турган болзуңза көрөм..." деп кадайымның шыжыккан чугаазындан оттуп келдим.

Кара-кыстың хорадаары чөп кижини, ол бистин өг-бүлөвисте чаас-каан ажылдап турар, а мен каш чыл дургузунда доктаамал ажыл чок, кадайым, оглумга өңмек-дуза чедирер байтык, кош-хырын болу берген мен. Чогуу холум чада каап алгаш, бажыңга диванга хөлөстөп чытпайн, хүн бүрүде ажыл сураг-лап, албан черлери кезип чоруп каар мен. Кандыг дарга-бош-каларга, ажылдакчыларга душаан, кирбээн мен дээр. Чоокта чаа телевизорга федералдыг канал дамчыштыр ажыл чок чорук тала-ды-биле чер-черлерде көвүдөп турар деп медээни дамчыдарга, чаңгыс мен эвес, хөй сангыг кижилер берге байдалда-дыр деп иш-тимде бодап олурдум. Ажыл чок кижилерниң боттарының буруузу база бар болбайн аан. Харын-даа ажыл-хожулдуг тургаш, арагалааш бе азы ажылынга харысалга чок болганындан ийикпе, ажылындан үндүртүп алырлар. Черле ынчаш кижилерниң хөй кезини ажыл-ишке кызымаккай эвес, ол-ла дораан шыырак шалың күзээр, чалгаа-шүшпөң апарган дээр болза, чаш-тырыг болбас. Ынчалза-даа чүгле оон уржуундан эвес, оон өске чыл-дагааннар-биле база ажыл-ишке туруп албастай бээр чорду. Мен ону бодум "кежимге" көргөн мен.

Оларның чамдык кезин та-ныштырайн.

1-ги байдал:

Бир организацияның албан-дужаалынче кордакчылар херек деп солунга чарлал номчааш, дораан ол адреске чеде бердим. Улус хүлээп алыр черде аныяк уругга чүнүн ужун келгенимни тайылбырлаарымга: "Ам докумен-тилер хүлээп албайн тур бис" — деп харыылаар болду. "А чарлалда айыттыгган хуусаа ам-даа төнмээн болгай" — деп сагындыраарымга: "Ол-ла-дыр, кордакчыларның саны четкен" — дидир. Черле даргазынга ужуражыптар дээр, оон өрээлин-ге баргаш, байдалды чугаалаарымга, ол демги аныяк уругну кый-сыргаш, аңаа мээр документи-леримни бүрүткээрин дааскан. Оон бээр элээн хонуктар эрте берген, ол черден сураг-даа чок. Телефон дамчыштыр айтыраарымга, ажыл-дакчыны хүлээп алкан болган. Ол-даа канчаар, менден артык эки, шыырак мергежилдиг, арга-дур-жулгалыг улустун турганы чадавас. Ынчалза-даа албан черинин дар-газының: "Кижини өрээлинче шургуп кирип турган ол кижинин докумен-тилерин шуут көрбес-даа болза ажырбас" — деп мээр дугайымда чугаалап турганы дыка хомуданчыг болган.

2-ги байдал:

Бир-ле катап хоорайга таныыр эжимге ужуражы бергеш, ажыл-агый чок, нарын байдалда чоруп тур мен дээримге, ол-бо таныш-тарындан ажылдан айтыртынып, сурагланым көөрүн аазаан. Ийи хире хонук эрткенде, эжим теле-фоннапкаш: "Мында тулган ажыл бар-дыр, канчаар сен?" — деп бо. "Канчап, канчаар боор, амыраан-дыр мен, күзелдим-биле ажыл-даар мен" — деп харыыладым. "Адыр, бичини мана, ол ажылче ки-рип алыры халас эвес чүве дийин, эш. Холунда хөй акша бар болза, келир неделядан эгелеп ажылдай бээр сен" — дээрге, чугаалаар чүве тыппайн барган мен. Ийи муң рубль-биле оглумга кышкы идик садып чадап каан кижини ынча хөй акшаны кайыын алыр мен? Шак ынчаар ол кончуг "тулган" ажыл-дан база "аскан" мен ийин.

3-кү байдал:

Чоокта чаа мергежилим аайы-биле ажылдай бээринин аргазы тыттып келген. Ам черле аас-кежик болуп, ажылдап эгелээрим ол-дур, аа, деп амырап турган мен. Келир силер дээр хүнүнде аңаа чеде бээримге: "Силер биске таарышпас-тыр силер, өске кижини хүлээп алды-выс" — деп бо ыйнаан. Хорадап-хомудаанымдан чер-дээр караң-дагыр, бертик-межел-даа эвес кижини-дир мен, чүге мындыг чоруу бүтпес кижини боор мен деп бодан-мышаан, бажыңымче углай басып-тым. Бажыңга кээрге, кадай база хыйланыр, чектээр... Чамдыкта шуут холум салдына бээр чазар

апарган. Ол албан чери мээр бажыңымдан ырак эвес чүве, оон чанындан хүнүн чыгыгы эртер мен. Мээр орумга кандыг кижини хүлээп алган эвес дээр бодал-биле бир хүн ынаар кире бердим. Элдөп-ей-лиг чүве, ында мээр чаңгыскурс-чум Иван олур дивес силер бе! Шайлавышаан, чугаалажып олур-вуста ол албан черинин даргазы оон даайы деп чүүл-биле кады мээр бо ажылдан "аза" бергеним-ниң чылдагааны база билдине бер-ген. Эх, чүге-ле дарга-бошка тө-релдерлиг болбаан кижини боор мен...

4-кү байдал:

Мен бодум дээр эртемниг бол-зумза-даа, арга-дуржулга чок мен, бир талазында ажылче хүлээп албаска, дуржулганы чогуу ка-йыын алыр мен? Ынчалза-даа кан-дыг-чүү-даа болза, эртем-билиглиг кижини аап-саап ажылдарже белен хүлээп алыр боор чорду. А мээр кожомда чурттап турар, ажыл чок аныяк эр бар. Ону көөргө ызыр-чаагай, арыг-силиг, арагалап-таак-пылап-даа турбас, а багай чүвези — тускай эртеми чок. Кандыг-даа болза, ажылдан тып алзымза дээр кижини чүве. Хүнүн-не таваржып келгеш, канчалдың деп бот-бот-тарыыстан айтырышкыш, "түннел чок" дишкеш, баштарыыс халай-тыпкаш, бажыңарыысче кирги-лей бээр бис. Оон эртенінде база-ла ыңдыг. Кожам оол бир-ле катап аажок хомудап, дараазында чүве-ни чугаалаан: "Херекчок чүве-дир, оол. Бо шагда улус кижинин ажыл-ишке хамаарылгазын көрбейн чыткыш, кижинин идик-хевин, даш-

тыкы хевирин дораан шинчилеп көөр, кандыг-даа албан черинге баарга, кижини ыттан дора көөр, бак чаңнаар. Олардан ажыл айты-рыпкан дээрден башка, багай чүнү кылыпкан деп?"

Ийе, мен база оон-биле чөп-шээрехир мен. Бо ийи чылдың дур-гузунда кандыг улус-биле арала-жып чугаалашпаан дээр, оларның аразында эвилең-ээлдик кижилер санныг болур. Бистин ажыл тып-пайн турарыыска олар буруулуг эвес болбайн канчаар, ынчалза-даа оларның эки эвес аажылаы кижинин сагыш-сеткилинге улуг салдарны чедирери чугаажок. Ки-жи бодун чүге-даа херээ чок ки-жи кылдыр санай бээр...

Ажыл дилээн кижиге таваржып турар бергелерни чугаалаар болза бо-ла-дыр... Үр үениң иштинде ажылдавайн олурар кижинин бу-журганчыг чугаазы-дыр деп бода-ваңар, херек кырында бар байдал ышкыш. Ийе, кижинин бодундан хөй-ле чүүлдер хамааржыр-даа болза, кыдыындан, эрге-чагырга-дан деткимче чок, берге-дир. Оон соонда "Тывада аныяк ажылдак-чылар, тускай мергежилдиг кадр-лар, специалистер чүге чогул, аныяктар чүге ажыл чок, арагалап туруп бергенил" деп айтырылганы салган ажы бар бе?

"Чүге чыдып бердин? Ажылдан диле! Хлебтээр акша төнер четти!" деп, кадайымның шыжыккан чугаа-зындан оттуп келгеш, идик-хевим кеде бердим. Ажыл тывары түрен-чиг-дир...

Азияна ТАУ.

Кызыл хоорай.

КЫМ-ДАА, ЧҮҮ-ДАА УТТУНДУРБАС

• Дуңмам дугайында

Душпес дизе, эштип өөрөн

Киж и аныяанда школага, ортумак, дээди өөредилге черлеринге-даа өөренип чорааш, ада-иезиниң база кижиге ынак башкыларының амыдыралга ынак болурунун дугайында угаадыларын, чагыгларын бо-ла сактып келир боор чүве. Ынчангаш үстүнде ийи одуруумга немештир

Аас-кежик — угаанның ол,

Дүмбей дээрден дүжүт ажааш! —

деп немеп каан мен.

Оомну ачамга, Тываның тоо-гузунда баштайгы юрист Монгуш Хорлуевичиге, көргүзеримге мактаваан-даа, бактаваан-даа, анаа менче көргөш: «Шору-дур сен, оглум, шору. А.С.Пушкин болгаш өске-даа мээң ынак шүлүкчүлериңни база композиторларыңны ханыладыр өөренир, олардан база өөренир, оглум. Мээң өөреникчилерим Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Монгуш Кенин-Лопсан, Монгуш Идам-Сүрүн, үш харлыг турда-ла солунга мактап бижип чорааным Дарыма Ондар болгаш өскелерин-даа база хандыр өөренир, оглум. Олар алыс бойдустан чаяалгалыг болгаш чогаал ажылынга, ылангыя төөгүгө боттарының балаттынмас изин арттырганнар. Олар дег болур херек! Сени база олардан багай эвес өөредип чордум.

Чамдык төрүмелинден-не бойдустан чаяалга чок, ол хирезинде «Мен мөге мен! Мен чогаалчы мен! Мен композитор мен! Мен ыраажы мен!» дээр, куруг черге ат-алдарлыг болуксаан барасканнарга дөмейлежип болбас! Бодум аныяама хүрепчи, шанналдыг черлерни ал чордум. Улуг-Доруум, Биче-Доруум чарыштарга эртип кээп-даа чордулар. Ол чараш үелерде чонум, Тыва дугайында чогааткан ыры-шүлүүмнү күүседип, бөдүүн ажил-ишчи чонум макталын-даа ал чордум. Чон-даа ажырбас, а орту черге дарга-бошка болу бергеш, кижиге адааргаар — ажык карьеристерден кортпас-даа болзуңза, оваарымчалыг чор, оглум» — дээни кулаамда дыңналбышаан хевээр ийин...

Ачамның бо суртаалдарыңа хамаарыштыр (дүүштүр) бодумнун эл-хол бооп кады ажилдап-чурттап, эки-бакты үлежип чорааным дуңмам, толлегам, Тываның ховар оолдарының бирээзи, ССРЭ-ниң спорт мастери, «Урожай», «Спартак» эки тура спорт нитилелдерин даргалап чораан Сумакин оглу Владимир Биче-оол дугайында хөй эвес, ынчалза-даа барымдаалыг сактышкындан кылып көрейин.

«Урожай», «Спартак» эки тура спорт нитилелдери ВЦСПС-тиң Тывада республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң эки тура спортчу нитилелдери турган. Ол үеде мен бодум бо спорт нитилелдериниң куратору тургаш, Володя-биле шэфтээшкннер үезинде чоок таныжып, ол-бо байыр-найыр бүрүзүнде кады ырлажыр, хөөрежи, ажил-агы дугайында чаа, солун эгелээшкннерни кылып, сорулгалыг хөдөлип турган бис.

Бистиң ол хөдөлишкннеривисти дарый Тамара Чаш-оол-овна Норбу, оон секретары Сергей Дамбаевич Киров, туризм даргазы Василий Афанасьевич Мерзляков, профэвилелдин культура, күш-культура болгаш спорт килдизиниң эргелекчизи Маннай-оол Чулдумович Ооржак, көдээ ажил-агы ажилдакчыларының профэвилел обкомунун даргалары Алаң-оол Түлүшович Сотпа, Кызыл-оол Чоодуевич Ширшин, культура ажилдакчыларының профэвилел обко-

мунун даргазы Елена Максимовна Захаринская, республиканың күш-культура база спорт комитетиниң даргазы, культура сайыды Матпа Сумбууевич Хомушку, СЭКП обкомунун пропаганда, идеология килдизиниң эргелекчизи Алдын-оол Кангаевич Канзай бистиң баштайгы үнүүшкүнүвүстү дыңнааш, (Володя-биле тургузуп алган агитбригадавыс «Хүрештин») улуг деткиишкнни көргүстүлөр ийин. Ол болза 1977 чылдың февраль 20, 21 хүннери, а маршруду баштай Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суур, Шагаан-Арыг чүве.

1976 чылдың төнчүзүнде республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралыңга «Урожай», «Спартак» эки тура спорт нитилелдериниң ажылының дугайында айтырыгны көргөш, тускай доктаалды хүлээп алганының соонда, Мөңгө Чадамба, Чадамба Ооржак (кайызы-даа ССРЭ-ниң спорт мастери), күш-культура, спорттун хоочуну Будагы Баазанович Кувезин база бис ийи бүдүү белеткеп алганывыс концерт программавыс-биле чыылганнарга бараан болганывыс соонда, профэвилелдериниң обком даргаларының, чөвүлелдин килдис эргелекчилери, инструкторлары, чалаткан президиум кежигүннери бистерге «Профэвилелдериниң профессионал артистери» деп шола аттарны-даа берип турдулар. Концерт номерлеривис хөй чүве, ынчалза-даа мээң кырган ырым «Березканы» шупту ырлажыры-выска зал база ырлап турду. Ол хүнден эгелээш-ле, амыдыралының төнчүзүңгө чедир Владимир Сумакинович Москвага-даа, оон-даа өске улуг хоорайларга баарга, «Березка», давай с нами!» деп хөөрежиксээн дарга-бошка эштери, спортчулар, харын-даа артистер кый дээр чораан. «Ие төрөөн үнүм шору болганы ол-дур аа, Монгушевич? Оон башка мен дег семис мага-боттук киж и канчап «Хадыңчыгаш» боор деп мен!» деп хөөрегилеп-даа чорду.

Оон мурнунда-даа чылдарда чүгле «Березканы» эвес, мээң өске-даа «Коптарбаалы», «Кызыл дүнү», «Приветствую тебя» база колдуунда-ла чонунун апаргылааны «Чүге черле хары чытты?», «Оңмас чечээм», «Доозукчулар валызы», «Алимаа» дээн чижектеги ырларны ырлап-даа чораан болза, Москвага «Березка» болу бергеш, ол-ла ады-биле чырык өртем-чейден чорутту ийин...

1976 чылдың Президиум хуралының соонда «Хүреш» агитбригаданы тургузар деп шиитпирлеп алган бис.

Чажыргаш чоор. Ол үеде мен ээлчеглиг балдырлаашкыңа таварышкаш, Матпа Сумбууевич Хомушку база Тываның алдарлыг «Эзирик койгуну» Александр Бүргүтевич Салчактын чалааны-биле Культура яамызынга инспекторлап, ол-ла яамының билиг бедидер курстарының методизинге ажилдай берген мен.

«Урожай» биле «Спартак» нитилелдери «Кызыл» аалчылар

В.С.Биче-оол Тывага хостуг хүрешке Россияның бир дугаар маргылдаанын комедаторлап эртинериниң мурнунда өөнчү ээзи А.М.Биче-оол база уйнуу Тана-биле.

бажыңының чанынга турган чаңгыс каът төөгүлүг кара бажыңга турган (ол ТАР, область үезиниң профэвилелдериниң өргээзи) чүве. Мээң ажилдап орган яамым Ленин кудумчузунун 15 дугаар база-ла чаңгыс каът кара бажың (бо хүннерде Госстрах чери). Спортчуларга чедир үш-дөрт минута кылаштар.

Бир-ле хүн «Кызылдан» дүштөп алгаш, мөгелеримге кире дүштүм. Мендилештим. Володя туптура халааш: «Экии, экии, Монгушевич! Сураавыс чоп чиде берди?! Кайда? Чүдө?!» — дээш-ле, сагыш човаашкынның сүлдө дем-дээн көргүстү.

— Чок... Чанында мен, Володы 80-90 хар чедир кыраан эвес бис. «Дөмей-ле» дээр сайыдывыс чанында ажилдай бердим. Шаг-шаанда Ленинградче өөренирим дугайында рекомендацияны М.С. Хомушку, ылангыя оон оралакчызы Петр Михайлович Самороков берген чүве болгай, ам бо хүннерде СЭКП обкомунда аан...

— Эки-дир! Оон артык боор бе... Эгелеп алган «Хүреживисти» чүү деп бодап тур силер, Монгушевич?

— Чүү дээр боор, кылыр-ла, дарганнаар! Профэвилелдерде дег улуг зал мында-даа, менде-даа чок... Кол-ла чүве зал эвес-ле болгай, тып-ла алгай бис. Сценарий бо-дур. Мында колдуу-ла Болат Монгушевич Чөкпек, Михаил, Валерий Оюн алышкылар, Чадамба Ооржак, баштайгы спорт мастери Өргелээр Чүвүрекович Ондар боларның аттарыңа үндезилеп кагдым. Боттарывыс база таан куруг эвес-ле болгай бис!...

— Шын-дыр але, акым! Чүгле бистер мөгелер эвес, а өске спорт хевириниң мастерлери, хоочуннары, аныяктары база бар болгай. Шын-дыр, акым, шын-дыр. Репетициялаар кабинеттерни тып шыдаптар деп чүвеге бүзүрелим улуг, акым.

— Кандыг-даа спорт хевир дөмей-ле хүреш болгай: бокс, хаак... Ынчангаш агитбригадавысты «Хүреш» деп адап аары-выска частырыг болбас. Репетициялаар зал дугайында берге-дээшкн турбас деп бодап тур мен. Матпа Сумбууевич шыдыраага республиканың каш дакпыр чемпиону болгаш ол-ла шыдыраа федерациязының даргазы база болгай. Боду шыңгы-даа болза, эр угаанныг, сеткили ак, бистиң-биле дыка дөмей, шыны дээш чурттап чоруур, «Дөмей-ле!» болбас ийикпе...

Дуңмам Володя-биле телефоннажып, бот-боттарывыстың кабинеттеривиске үнүп-киржиң, «Хү-

реживистиң» концерт программазын тургузуп алдывыс. Кежээниң ажил шагы төне бергенде, оралакчы сайыт Валентина Владимировна Оскал-оолдан чөпшээредип алгаш, оон кабинет-биле тудуш методистерниң улуг өрээлинге чараштыр ырлажып, доозун үндүр марштап, каттырынчыг интермедияларны, ханы уткалыг шүлүктөрнү катап-катап күүседип, херек черлерге маргыжып, үнеле-жип шаг бооп тургаш, сцена культуразын сагывышаан, бир-ле дугаар үнүүшкүн кылган черивис үстүнде ырлааным ол.

Хоорайның культура килдизиниң эргелекчизи турган Эдуард Харитонович Хаймановтун автобустун Матпа Сумбууевич Хомушку биле хоорай даргазы Шулуу Давааевич Куулар бисти сөөртүрү-биле дугуржуп берген турган, ынчалза-даа февраль 20-де ол автобустун бензини чок болу берген. Ол хүн артында-ла дарга баштыг киж и бүрүзү-ле шупту— политчы-рыдышкын бажыңыңа болуп турган СЭКП обкомунун пленумунда.

— Көрдүң бе, Монгушевич, кончуг кажар кавказты, бензинин харамнанып турары ол-дур! Ам канчаар бис?! Кончуун але, хылдың кырыңга кээрге! Чарлалды база Хайыраканда үш хонук бурунгаар астырып каапкан болгай бис! — деп, Володя ыглаарының кырында хомудап тур.

— Адыр, адыр! Хомушкуже чүткүүрге база эпчок, чаа-ла ажилдап эгелээн болгай мен! Кандыг-чүү-даа болза хоорай даргазы Шулуу Давааевичиге үзер-дир! Пленум, пленум-на ыйнаан... Ажил база баштайгы үнүүшкүннеривис-тир! Кулаам кызыпкаш, пленумга атакалаайн!...

— Ол-даа шын-дыр, акым! Силер бистиң улуувус-даа-дыр силер, ол ышкаш шериг чоруурунун бетинде-ле Шемиге танышкан болгай силер—деп, Володя бүзүрээри кончуг чугаалады.

Шынап-ла, кулаам кызып алгаш, ол-бо айыыл чок черниң де-журныйлап турар оолдарының доктаадышкынын-даа дыңнаваан киж и бооп базып киргеш, Шулуу Давааевичини тып алгаш, рапор-тадым. Улуг акывыс вахтадан бир-ле АТП-же телефоннааш, 100 литр бензин талонун биске эккеп бээрн колдуу-ла дужаал-биле чугаалады. Үр-даа болбаанда, бензинивис чедип келген. Хайыракан кайы сен дээш, «Бирээ-ийи-үш» деп «Дөге баарын» улуг көдүрлүүшкүннүг ырлашышаан хаптывыс.

Каш-каш чылдар дургузунда беш чүс ажыг катап хап келдивис. Бо чылын азы 2012 Улу чылында

36 чыл бооп турарывыс бо. Ол хап чоруп, маргылдаалар эрттирип, семинарлар кылып, оюн-тоглаа организастан, боттарывыстың концерт программавысты улус-чонга халаска чеже бараалгадып келбедивис дээр! «Хүрештин» пропаганда, агитациязының адаа-биле хөй санныг чеже спорт мастерлерин «төрүведивис» дээр! Дора дээрге багай дуңмамның оглу Буян безин делегей чергелиг спорт мастери күүсетти! Чүгле Буянны чугаалаарга безин улуг барымдаа! Буян боду безин чажындан эгелээш «Хүрештин» доктаамал кежигүнү, киржикчизи, пропагандизи, агитатору, езулуг солдады.

— «Хүрештин» чаңгызының адаа-биле өзүп келдивис, Монгушевич! Владимир Сумакинович база силер ышкаш изиг ханныг, боттарының кылып чоруур ажил-херээңге бердинген, шыңчы кижилер чоруурга, биске чоргааран-чыг-ла-дыр! — деп, Олан Саттын тренери, ССРЭ-ниң спорт мастери Владимир Хууракович Тюлюштүн миннишкн кылып чорууру кайына таварылга деп.

Бо чылдың февраль 11-де Владимир Сумакинович чораан болза, 65 харлаар турган. Хомуданчыг, катап-катап хомуданчыг, чоктан-чыг-дыр.Кады ажилдап-чурттап чораан үевисте аравыска ажил-агы дугайында улуг эвес үнелиг, өртектег маргыжышкыннар тургулаан-даа болза, чамдык ырак угаан чок, ниити хамааты культуразы куду спортчулар дег, хол дегжип көрбээн бис. Арга-сүмени доктаамал айтырып ап чораан, эскеринчел киж и.

Багай дуңмамны сөөлгү оруунче үдеп тургаш, бо одуругларны шыйып чугаалаан мен.

Баритонал — тенор үнүн Базырыкче кире берди. Баспайн чораан чериң-даа чок, Байыр-найны сөглөп чордун. Парадтарга, чыскаалдарга Байыр сөзүң диңмит болуп, Базындырган хөй-ле чонун Барымдааже чыгап чордун. Адааргактар ала караа Алаңайнып артып калды. Мөге күчүн, мөрей угун Мөңгө хевээр артып калды. Мальтага, Москвага-даа, Мадритке, Тывага-даа Маргылдаа чок тиилеп чораан Маадыр оолдар адазы сен. Чонун дээштиң могаг билбээн Мочачы сен, күчүтен сен. Моол туржук өске чоннар Чоргааралы чораан-даа сен. Ырлаарымга ыглай аарак, Ындынналып ырлап чордун. Ынакшыл дээш, чуртталга дээш, Ынды-бетин билип чордун. Уйгу чок бол, Улуг-Хемин Удмузурай берди, дуңмам. Уду, уду, мөңгө уду, Улуг-Хемин даажын дыңнап, Удаа-дараа «оттуп» кээп чор. Тывызыксыг тоолдарың дег, Тыва чонун эки чору. Тыва чонун сени утпаан, Тыны-биле сенээ тудуш!

Чылдарывыс аңгы-даа бол, айывыс чаңгыс болуп, амырап-чурттап чораан, амыдырап-чурттап-даа чоруур салымывыс мындыг ийин. Төөгүнүң бичи-даа болза, арны бооп чораан бо бичи чүүлүмнү багай дуңмамның, чораан болза, 65 харлаанынга, орай-даа болза, чонумга бараалгаттым. Төөгүнүң утпайн чорунар, төөгүң сактып, хөглүг чорунар!

Батый КЕНЕШ,
Россия Федерациязының
болгаш Тыва Республиканың
культуразының алдарлыг
ажылдакчызы.

Спорт • Спорт • Спорт

ТИИЛЕЛГЕ — ЭРЕС КАРА-САЛДА

Июнь 24-те найысылал Кызылга Аныяктар хүнү-тураскааткан хүреш маргылдаазы "Хүреш" стадионунга болуп эрткен. Аңаа 82 мөгелер күжүн енежи киришкен. Оларның аразында Тываның Арзылаң мөгелери Эрес Кара-Сал, Сайын-Белек Түлүш, Начын мөгелер база республиканың шыырак ээн мөгелери бар болду.

Ирги салыгда Арзылаңнар ш Начын мөгелер үлүглерин биле октаан. Мөгелер ийиги да көрүкчүлери чараш бол-олун хүреш-биле кайгаткан. ханныг, дүрген бодалдыг ш ындыг ийик бе, аныяк оол-иң ийиги салыгда хүрежи хөй ыгдаваан. Ынчалза-даа чам-мөгелерниң ачыр-дачыр ту-анын маңаа демдеглевес ок. Чөөн-Хемчиктин мөгези лең Ондарны Өвүр кожуун-гези Найдан Ооржак дап бе-

үеде Ай-Демир Монгуш Сүт-Хөл мөгези Сергек Ондарны октапты эвеспе. Шыырак дээн мөгелерниң бирээзи Айдың Очуржапты Аңгыр Куулар үр үениң дургузунда тутчуп тургаш, октап кагды. Алексей Монгуш, Эртине Допуй-оол, Найдан Ооржак изиг-изиг тудушканының түңнелинде удурланыкчыларын ажып, дараазында салыгже кире бердилер.

Дөрткү салыгда 8 мөге арткан. Кайызын-даа кандыг дээрлел, көөргө түрлүг, чаагай, кижиги бүрүзү янзы-бүрү маргылдааларның тиелекчилери, ат-сурагылы, Тываның чоргаар оолдары-дыр. Оларны шөлче девидип үндүрүптерге суг чаражын, көрүштүүн, дээрже ужул турган дээлдигеннер безин, чоаан-даа ышкаш, ырай берди. Эрес Кара-Сал Найдан Ооржакты девидеткеш, карак чивеш аразында октап кагды. Сайын-Белек Түлүш Аңгыр Кууларны, Ай-Демир Монгуш Эртине Допуй-оолду, Амир Ховалыг Алексей Монгушту октап кагдылар.

Бешки салыгда Ай-Демир Монгуш биле Сайын-Белек Түлүш дыка үр үениң дургузунда тудушкан түңнелинде Арзылаң мөге Начын мөгени балдырлааш, октаан. А Эрес Кара-Сал Амир Ховалыгны октап кагды.

Ийи мөге арткан. Тываның Арзылаң мөгелери, шыырактарның шыырактары, күштүглерниң күштүглерин Эрес Кара-Сал, Сайын-Белек Түлүш олар-дыр. Олар ийи тутчуп кириптерге стадион безин шимээн чок барды. Кыдыындан көөрге, шынап-ла, ийи арзылаңнар тутчуп, демисежи турган ышкаш. Тываның Арзылаң мөгелери Амир Монгуш база Андрей Хертектиң чээни Эрес Кара-Сал Сайын-Белек Түлүштү олурту идипкен ышкаш болган соонда, Сайын-Белек черде барды. Тыва Республикада эр-тип турар тыва национал хүреш маргылдааларының каш удаа тиелекчизи Эрес Кара-Сал шүүлгени ол. Эр хей, Эрес!

"Чараш девиг" дээш Найдан Ооржак, "Чараш арга" дээш Аким Куулар тускай шаңналдарны алды. Тиелекчилерге болгаш сесче кирген мөгелерге хүндүлел бижи-тер биле чагаа хаптарын тудушкан. Азияна ТАУ.

КИДИС ӨГДЕН ЭГЕЛЭЭН БОЛГАШ...

(Төнчүзү. Эгези №70 «Шында».)

Суракчылаашкын соонда кол редакторум В.С. Шаравинге илеткедим. Кылган ажылымның түңнелинде Валерий Севилбаевич таарзынды. Ооң соонда ук черден "дидир-дидирже" кичээнгей салбастадым. Анай Балчыровнаны авамга дөмейледим. Ооң оолдарын балдыр-бээжек турда, шаанда бир көргөн мен. "Иези дээрже баштайгы төрөөн аал-ораны-дыр. Барып-барып дөгере чаа-дайынче айттаны бээр эрлер боор, төрөөн авазын кижиги бир дугаарында кээр-гээр ужулгун" деп ынчан иштимде бодандым. Бо хүннерде "Авыда Бурганны дигизер дээш" деп номнуң йөрээлинге чалалга алгаш, ооң автору А.Б. Кара-оолдун хей-адының бедиин магададым.

Чамдык тыва сөстөрүнүң кажан, канчаар тывылганын Ульяна, Каадыр-оол Бичелдей ийи ышкаштар алызындан барып тодарадыптарынга бүзүрелим улуг. Гоби, чижээ, хову дээнгиз. Ховалыг төрөл бөлүктүн угу ук сөсте болуп база чадавас. Дуржулга база дөскөл чогум итиринге алыскаш, угу ховалыг чоок өөрүм-биле бир катап бактажыр часканым база бар. Олар меңээ ажынар туржук, харын-даа амырап каттырышкан чүве. Аайын орта билбейн, аймаарый бержик мен. Ол хире сөглээр-ге, хөктүүн, улам ылчыңнажыр... Дүнеки ойтулааштан оол-кыс-биле месилдежир тускай хой-ниити даалгалыг Дондук-оол өөвүске кире дүшкеш, чаага-күзээ Сарыг-Булуңда аалдар-биле байырлажып чорааш, ооң мындыг кожаңын ынчан ажыглапкан мен:

"Хаттыг Шаңчы чурттуг болгаш Караа чыртап ховалыглар, Даштыг тараа чиир болгаш Диж курзук ховалыглар".

Херек кырында ховалыгларның амыдыралчызын, кандыг-даа берге байдалдарда тура-соруктуун чүгле чаш балдыр-бээжек эвес, аныяк-чалыы-даа, ооң соондагы-даа назынында, бөгүнде-даа көрүп чор мен. Моол бөлүк бир каш төлээни уткуп-хулээп алып даалганы Кызылдан "Улуг-Хем" солунун редакторлап турумда чорудупкан. Чай-хос чогум база хөлчөк, ийи-үш хонганда кожуунун партконференциясы база болур. Ам канчаар, үстүндө айтышкына удурланыр харык-шинек чок. Төрелдерим аразында Ак-Туругда мал-маганның Анай угбамче телефон докладым. Мээң даалгам күүсеткен бир каш кижиги Анай Бүрүн-ооловнага чеде бээрже, тоолзуг болбайн канчаар, богданың бора иртти олчаан шээр бир малын тудуп бергеш, каш-каш көгээржик тыва арага болгаш өске-даа ак чемин оларга хүлээди берген.

Адазының угу Шаңчы Ховалыгы, иези мээң ачамның кады төрөөн дүңмазы болур Анай угбайны дайрыгы, ооң узун назылыг кырган-ачазы Дагбажык ирейни бурган кылдыр бедик үнелеп чоруур мен. Бурган ирейни сөөлгү катап Ак-Хемниң Кучун-Куратка көргөн мен. Ак-Хемниң Сонгу-Адыр бажына өөвүске кире дүшкен. Эрткен, амгы болгаш келир шаг-үениң дугайын ада-ием оон хүндүткел-биле айтырган.

Кидис өггө өскөн болгаш эр улус чокта Чаа-Хөл бажының чайлагарына хой кажазының сонгу талазында туткан сери кырынга дүн эрттирер чаңчылдыг чордум. Мээң кол дузалакчыларым: Дозор деп ыдым, үгер-боом. Удуучал-даа, оттуучал-даа мен. Бөрү чоокшулап орап болза, бөгүнгү "охраниктерден"-даа артык хайгыылчызын Дозор тозан катап бадыткаан. Ынчан мен үгер-боом-биле дээрже үш удаа боолаар турдум.

Аал чоогунда өртөгө ийи адымның даажы база дыңналыр, олар киштей кааптарлар, чамдыкта ораныр. "Ийи буттук бөрүлөр", дөрт буттуклардан, эвээш-даа болза, айыылдыг. Ачам, кады төрөөн акым ийиниң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээнинге авам-даа, угбам-даа чоргаарланырлар.

Үстүнде кезек шингээди алганым албан-хүлээлгемге бурган ирейниң өттүр көрүп сөглээни туруш анаа-ла "дидир-дидир" эвес. Билдингир, ылаңгыя ачамның амыдырал-чуртталгазын чижекке ал, ооң тайылбырлары өзүп орап салгалдарга үлегер-чижек болур ийик, анаа мерген угаадыг. Мерген болуру дээрже-ле халыыдаары, адаан-өжөөн хараары эвес. Ол дээрже ол-бо болушкуннарны, дөзевилээрже, деңзи кырынга салыры. Чамдык болушкуннар хыл көвүрүг, чалым-туруштук. Ооң эрте бээрин манаары албан. Хувискаал, кызыл-ак болуп үстүп алгаш, хылыш тудары... Чамдык чаргы-чааның, месилдежишкениң үргүлчүлели каш он чыл салгалдар дамчып уламчылааш, чүү-шаг болганда чамдыкта чүс-даа чыл чедер, дөмей-ле төнер.

Танды-Саян оргулаажына ботүнези эң чиик амыдырал чылдың дөрт ээлчээн барымдаалап, одар-белчир солууру. Чингине тыва малдың алгы-кежин, эът-ханын, сүт-саанын ажыглаары. Эң кайгамчык оран — чайлагар. Ук девискээр чүгле кижини эвес, мал-маганны тос-тостун соогунга белеткелди хандырап. Күзег база катап-тынмас. Кужурсураан мал, ылаңгыя өшкү, дус эмниг оът-сигени чоктааш, күзеглерже бадыксаар. Аалдарлыг арбаннарга эң кол чем — чингетараа, кызыл-тас болгаш өске-даа тараа аймаа. Чылгы малга тулган чем дээрже сула. Кандыг-даа дезиг аът-хөлдү адыш ишти сула-биле, тускай йөрөөл сөстөр-биле тудуп алып. Тараага кол шыгжаг — уургай. Мал, чем болгаш тараалыг уургай барда, тос-тостун соогу кымга-даа күш четтирбес. Тыва өшкүнүң чөөк дүгү эң солут-тунмас. Ол чүгле кавалыг чаш төлге эвес, кижиги бүрүзүнүң эът-кежин чунар-бажыңның изиг бузундан артык арыглаар.

Тыва малдың азыралының чиик бот-үнезиниң дугайында эгээртинмес улуг хайгааралды Эрес-оол Ховалыгичи Меңниг-оол кылган. Ук шинчилелдер — эртем ажыдышыкыны. Сүүрерген Сүме-Белиниң бурганын "дигизеринге" кол кижиги кылдыр ону шилип алганы-улуг идегел. Эрге-хоойлу-биле долгандыр хүрээлелдин бир баг болу бээрин чоокшуладырынга А.Б. Кара-оолдун энерлиги четчир. Бо угдунмас күш-ажылга Тываның гуманитарлыг эртем-шинчилел институтунун эрге-байдалы бирги ээлчегде херек. Мурнуку чылдарда ук ыдыктыг дээди албан чериниң удуртукчузу Ю.А. Аранчинның үзел-бодалын, быжыг үнелелдиг туружун мурнуку эрге-чагыргаларның херекке албааны — деңнелге чок улуг каража.

Хууда туружум-биле алырга, кайы-даа деңнелдерин төлээлерин деңзилээр ылавалалдың деңзи кара — чүгле ГШИ-де. Тус черниң байдалдарына хамаарыштыр алырга, Москва-даа, Новосибирск-даа ук деңнелге четпес. Могадтынга, түвексингеш, чамдык удуртукчуларымыс, кызыл хырнын-даа хараан чадавас, москважый берди. К.А. Бичелдей барык бүгү деңнелдерге үнгеш, төрөөн Тывазыныче чедип кээп, республикада доктааганы — Айның чаазы, Хүннүн экизи.

Аралчор ОКСУР,
Тыва Республиканың
алдарлыг ажилдакчызы.

ӨВҮР КОЖУУННУҢ ШКОЛАЛАРЫНДА

Өвүр кожууннун прокурату-ры федералдыг хоойлу езу-Хандагайты, Саглы, Сол-Дус-Даг, Чаа-Суур, Ак-Чы-школаларында күрүне бол-национал дылдарны кан-р өөрөдириниң дугайында илга-чурумнун хыналдазын уткан.

Түңнелинде тус чер школа-лорус дыл болгаш чогаал ки-рин тыва дыл кырында эр-рары илерээн. Бо айтырыг-наарыштыр ТР-ниң Өөрөдиг-лаш эртем яамызының сайы-адыр-оол Бичелдей мындыг бырны кылган: "Шак мындыг илгалар ыраккы кожууннар-лээн каш школаларында та-п турар, ынчалза-даа чер-де байдал ындыг эвес. Ын-кок тус черниң прокуратура-ы саналын республиканың рус дыл, чогаал башкыла-дамчыдып, сагындырыгны бис. Өөрөдиге яамызы бо-и-биле чогуур хемчеглерни чип ап, башкыларга арга-и каткан."

Сарыг-Септин ийи дугаар шко-лазының орус дыл, чогаал башкы-зы бо таварылгага мынчалдыр санал-оналын кириген:

— Башкы кижиге болза, кайы черде орус дылдың салдары улуг болдур, аңаа орус дыл, чогаал кичээлдерин эрттирери канчал-даа чиик болур. Республиканың ырак-кы көдээ школаларында байдалды эки билип тур мен, ындыг-даа бол-за, орус дыл кичээлин төрөөн дыл кырынга эрттирип болур кылдыр кайы-даа хоойлуда көрдүмээн болгай. Аргажоктан өөреникчи билбей барган таварылгада өй-хемчээлдиг чүге тыва дылды ажы-лап, чедимчелиг кылдыр тайыл-бырны берип болбас деп. Бодум хуумда, өөреникчилерниң дылын сайзырадыры-биле класстан даш-каар немелде кичээлдерин эртти-рип, уругларның делегейге көрү-жүн калбартып, өске чоннарның культуразын, дыл-домаан сонур-гал-биле өөренип, билип алып кылдыр бөлгүмнерни ажыдып кыл-за эки деп санаар-дыр мен.

Өөрөдиге дугайында Феде-

ралдыг хоойлунун 5 дугаар пункту-зунун 6 дугаар чүүлүнде бижээни-биле күрүнениң ортумак, тускай ортумак, дээди өөрөдиге черле-ринде күрүне дылын кол ажыгла-ры көрдүнгөн. Ынчангаш күрүне дылы болур орус дылды школадан эгелеп хандыр билип, шингээди албас болза, бурунгаар ортумак азы дээди эртем чедип алырынга, ылаңгыя шериг чоруур оолдарга, ажылга турумчуп алырынга, өске язы-сөөк чон-биле харылзаа туду-рынга, Тывадан дашкаар аян-чорук кылырынга дээш, оон-даа өске таварылгаларда шаптараазыннар-ны тургузуп болур. Күрүне дылы дээрже-ле, чуртувуста аңгы-аңгы чоннарның найыралын чаңгыс дем-ниг быжыглаар харылзааның чеп-сээ-дир деп билип алзавысса, ар-тык эвес.

Хыналданың түңнелинде Өвүр кожууннун прокуратура албаны үстүнде айыттыгнан школаларның директорларына ол талазы-биле шыңгыы ажылды чорударын сагын-дырган.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

СУГ БОЛГАШ КИЖИ

Шөлээ үези база уругларның четтикпейн манааны чайгы дыштанылга келген. Бо чылдың чайы хенээртен кончуг изиг болгаш даштыкы агаар температуразы бедик, дунааргай хүннер-биле эгелээн. Мындыг үеде кандыг-даа кижиле эриинче тыртылып, эштип сериитениксээр болгай. Ылаңгыя бичии уруглар чайгы дыштанылга үезинде улуг улус чокта боттары хем-хөлдөрчө халып барып эштип-ойнап хүнээрлер. А бир эвес олар сугга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагывас болза, солун дыштанылга айыыл-халап-биле төнүп болур.

Каш хонуктар иштинде республиканың хемнеринде айыыл-халаптыг болушкуннар демдеглетинген болуп турар. Июнь 23-те Шагаан-Арыгның Эйлиг-Хем кижинге 26 харлыг оол дүшкен дугайында дүвүрээзинниг медээ келген. Ону дилеп камгалаары-биле авазының дилег-билдиришкенин барымдаалааш, Тываның дилеп-камгалаар отрядтың камгалакчылары ол черге үнүп, камгалап ажалдарын чоруткан. Амгы үеде чедир ол оолдун сөөгү тывылбаан. Июнь 24-те эрги Шагонар турган черде амгы Саяно-Шушенск хөөлбээнге Арыг-Үзүү чурттуг 15 харлыг бичии оол база эштип тургаш, чиде берген деп медээ алгаш, бистиң сугларга камгалап чериниң камгалакчылары дүргени-биле үнгөн. Дилеп-камгалаар ажалдарның түңнелинде бо оолдун сөөгүн сугдан уштуп келген. Ол-ла водохранилищеде, чүгле Чаа-Хөл кожуунун девискээринде, 1959 чылда төртүтүнгөн эр кижиниң сөөгүн дилеп, Тываның дилеп-камгалаар отрядтың камгалакчылары ажалдарны чорудуп турар.

Чайгы үеде сугларга кыска үе иштинде 6 болушкун болган, бир кижиле сугга дүшкөн, амы-тынындан чарылган деп санаттынып турар, 3

кижиле ис чок чиккен база 2 кижини ам-даа дилеп турар болгаш 2 бичии уругларны камгалаан болуп турар. Коргунчуг чүүл чүл дээрге, бо бичии уруглар чайгы дыштанылга үезинде улуг улустун хайгааралы чокка боттары-ла хемнер, хөлдөрчө барып эштип-ойнап чоруй баргаш, айыыл-халапка таваржып турары. Дыштанып хүннерде Улуг-Хем, ол чарыының Паромная кудумчузунун хем эриинге ойнап тургаш, 7 харлыг бичии уруг база сугга барган бооп турар. Ада-иезиниң хайгааралы чокка, оларның серемчилел чогуудан мындыг хай-халаптар болуп турары чажыт эвес. База бир чижек, ийи 10 харлыг бичии эжишкелер Сукпактың суунга ойнап тургаш, дүжер часкан. Камгалакчылар харын-даа барып четтигип, оларны камгалап, эмчилерге хүлээди берген бооп турар.

База бир чажыт эвес чүүл — суглар, хөлдөр эриинге дыштангаш, улустун хөй кезин арага-дары база пиво дээш, өске-даа эзиртир суксуннар ижип, эзирик байдалга эштип, сугже халып, дүвүрээзинниг байдалды тургузуп турар. А ол дээрже база бир хай-халаптың чылдагааны болуп турар. Чижээ, 5 чыл стадионунун чанынга Улуг-Хемге эзирик байдалга хөглээниниң түң-

нелинде 26 харлыг аныяк оол амы-тынындан чарлыр часкан, ону база-ла чанынга ажилдап турган бистиң камгалакчыларывыс өй-шаанда сугдан уштуп, бирги эмчи дузазын чедирип, дургискен болуп турар.

Мындыг коргунчуг айыыл-халапты болдурбазы-биле чайгы эштир үе келир бетинде-ле профилактиктиг ажалдар чорудуп, янзы-бүрү хемчеглер кылдынып, улуг-бичии кижилерни суг эриинге бодун канчаар шын алдынарын сугга камгалап эргелелиниң ажилчынары өөредиглиг чугаа-беседаларны эрттирип турар. Чижээ, суглар кыдыынга 50 ажыг рейд эрттирген. Рейдилер үезинде сугга айыыл-халап болдурбас чорукка 1000 ажыг кижини өөреткен, оларның чартык кезин бичии уруглар бооп турар. База ол-ла сорулга-биле 100 хире кижиге лекция база тайылбыр ажалын чоруткан.

Хүндүлүг чонувусту дилээривис болза: чайның кончуг изиг ышкым хүннери-дир, ынчангаш черле сугга эштип, оон эриинге тургаш база сугга хемелиг чорааш, оваарымчалыг болуп, бичии уругларны суг эриинче салбайн, эжиндириг үезинде хайгаарал чокка арттырбайн, сугга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагырын дилеп турбис. Эштип үнгөн хемеге албан-биле сугдан камгаланыр дээрбектер база жилеттер кижиле саны-биле турар ужурлуг.

Сугга айыыл-халап болган таварылгада азы сугга кижиле дүшкен болза, Тываның дилеп-камгалаар отрядының 4-02-69, сугга камгалап эргелелинче 2-47-26 азы "01" дугаарлыг телефоннарже дораан дыңнадынар.

ТР-ниң Хамааты камгалап болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилелиниң информация бөлүмүнүн даргазы Снежана ШОИЗАТ.

★ Бодалдар дизи

Карак чажы — үн чок чугаа-дыр.

Вольтер.

Ды — бодалдарның хеви-дир.

Сэмюэль Джонсон.

«Дембилдей — 2012»

РФ-тиң алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи Коңгар-оол Ондарның 50 харлаанынга тураскааткан «Дембилдей — 2012» делегей чергелиг хөөмей фестивалы июль 6-8 хүннеринде болуп эртер.

Фестивальдың программазы:

Июль 6. Тыва езу-чаңчылдар культуразының төвү

10.00 шакта. Конференц зал. Аалчылар болгаш киржикчилерниң даңзылаашкыны. Тыва дугайында, хөөмей дугайында фильмнер көрүлдөз. Улусчу уран кылыглар делгелгези, «Дериг», «Оваа» мастерскаяларының экскурсиялаашкыны.

14.00 - 15.00 шакта — Кызылдың тураскаалдыг черлерин аалчыларга көргүзери.

16.00-17.30 шакта — фестивальдың киржикчилериниң парадчыскаалы (Азия төвү тураскаалдан Арат шөлүңгө чедир), Арат шөлүңгө фестивалдың киржикчилеринге байыр чедиришкени.

Хөгжүм-шии театры

18.00-Фестивальдың байырлыг ажалдыышкыны.

Июль 7. Тыва езу-чаңчылдар культуразының төвү

9.00 - 10.00 шакта — конкурстун киржикчилериниң жеребьевказы.

10.00-13.00 шакта — хууда күүселделерниң конкурс программазы.

14.00-18.00 шакта — ансамбльдерниң конкурс программазы.

20.00-22.00 шакта — «Найрал оваазы» культура программазы.

Хөөмейжилер оваазыңче үнүүшкүн. Ажык дээр адаанга медитация.

«Алдын-Булак» этнокультура комплекзинче аян-чорук.

Июль 8. Тыва езу-чаңчылдар культуразының төвү

10.00-11.30 шакта — «Хөөмейниң амгы байдалы» семинар.

11.30-12.30 шакта — Конкурстун тиилекчилерин шаңнаары, парлалга конференциязы.

«Хүреш» стадиону. Фестивальдың түңнел кезээ

13.00 шактан шаңналдар; 128 мөгениң хүрежи.

20.00 шакта Гала-концерт. Тыва езу-чаңчылдар культуразының төвүңгө.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНАДЫНГА КИРЖИР

Украинаның Луцк хоорайга сумо хүрешке болуп эрткен Европа чемпионатынга Россияның чыынды командазы киришкеш, тиилелгениң тугун көдүрүп, ниити команда аайы-биле бирги черни бүзүрелдин-биле чаалап алганнар.

Команданың чедишкенин-ден 10 алдын, 7 мөңгүн, 5 хүлер медальдарның чедизи тыва мөгелерниң чедишкени болган. Олар кымнарыл дээрже, күчү-күштүг улуг-хемчилер Буян Бүрбүжүк (92кг), Айдың Монгуш (85кг) алдын медальдың эдилекчилери, Буянмаа Монгуш, Андрей Монгуш (85кг), Начын Дангыт-оол (70кг), Сайын Кашпык-оол (85кг) мөңгүн медальдарның төлөпиг ээлери болган, а хүлер медальды Начын Донгак

чаалап ап, эрестин көргүскөн.

Алдын медальдың эдилекчилери Айдың Монгуш болгаш Буян Бүрбүжүк октябрь айда Кыдаттын Гонконг хоорайга болуп эртер сумо хүрешке делегей чемпионатынга чуртунун адын камгалап киржир.

Чуртувустун хей-адын көдүрүп чоруур спортчуларывыстың сүлдөзү бедик, оруу ак-ла болзун, удавас болур делегей чергелиг чемпионатка тиилелгени күзедивис! Бистиң корр.

Күш чок деп санаар

Өвүр кожуунун Хандагайты ортумак школазының Мерген-Херел Кимович ЛОПСАН-СЕРЕННИН адынга 2011 чылдың июнь 25-те тывысканы АВ 0006513 дугаарлыг аттестаттың чиккенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР: тел/факс: (39422) 4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ ВЫЖЫТ ГАРАЖТАР БАР.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каьттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каьт тууйбу бажың	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2012 ч., 1 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9000. Чагыг 71. Номериң парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263

Корр.сч.т. № 301018105000000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде бүрүткээн. Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.